

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1991 — Ч. 3 (359)

Раїса Лиша: З НЕНАДРУКОВАНОЇ ЗБІРКИ

Я. Розумний: «МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ»
ПРИМРУЖЕНИМ ОКОМ

Галина Скляренко: УКРАЇНСЬКИЙ СКУЛЬПТОР
МИХАЙЛО ГРИЦЮК

І. Дзюба: РОЗСУДИЛА ІСТОРІЯ

ISSN 0585-8364

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ

«СУЧАСНІСТЬ» 1991, 1 — Україна 1990

1991, 216 стор., видання в твердій, ілюстрованій обкладинці. Ціна: 15,00 ам. доларів

Наша найновіша публікація — січнева (1991) книга журналу Сучасність (ред. Т. Гунчак) у збільшеному числі сторінок, дає читачеві широкий огляд подій в Україні впродовж 1990 року. Своїми думками про їхній хід діляться з нами І. Драч, В. Чорновіл, В. Яворівський, Л. Лук'яненко, Є. Сверстюк і інші. В книзі представлені справи з ділянок релігії, політики, економіки, екології, вміщені виступи депутатів Верховної Ради, звернення, заяви тощо. "Підсумовуючи, можна ствердити, що 1990 рік був для України історичним. Він приніс нам багато надій і деяких важливих досягнень. Саме з тих міркувань присвячуємо йому січнєве число Сучасності" (Т. Гунчак, стор. 7).

*** Євген Сверстюк: ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНЬСЬКОЇ ВЕЖИ (Чорнобильська притча)**

1990, 2 вид., 50 стор. ISBN 3-89278-023-4 Ціна: 5,00 ам. доларів
Філософічний трактат відомого на Заході правозахисника, вченого психолога, літературного критика, довголітнього в'язня радянської системи, тепер голови Української асоціації незалежної творчої інтелігенції та діяча Руху.

*** «СУЧАСНІСТЬ» 1989, 12 — Рух**

1989, 320 стор., у твердій, ілюстрованій обклад. Ціна: 15,00 ам. доларів
Поширене число грудневої книги (1989) місячника Сучасність (Т. Гунчак, гол. ред.) вміщає документи ще з-перед, як і після відбуття Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову (8-10. 9. 1989, Київ), спогади про хід засідань, виступи учасників, тексти доповідей. В збірці серед авторів, членів Руху — представники офіційні і неформали, українці і неукраїнці.

Замовлення на публікації В-ва «Пролог» висилати на адреси:

В Європі:

Sučasnist / Mr. T. Kuzio
78 B Kensington Park Rd.
London W11 2PL

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892

Tel.: 071-221 0533 Fax: 071-727 2029 Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1991
Ч. 3 (359)
РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
НЬЮАРК (НЬЮ-ДЖЕРЗ)

«SUČASNIST» — MARCH 1991
744 BROAD ST., SUITE 1116
NEWARK, NJ 07102-3892

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Наталя Енеску, *технічний редактор*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видас: Prolog Research and Publishing Corporation

Усі матеріали до редакції журналу просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо прислати по два примірники нових публікацій до рецензії.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Раїса Лиша*: З ненадрукованої збірки.
14 Слово Раїси Лиші.
20 *Євген Сверстюк*: У дивосвіті зруйнованої хати.
25 *Ярослав Розумний*: «Москалева криниця» примру-
женим оком.
42 *Віктор Неборак*: Мова і поетичне покоління.
46 *Павло Мовчан*: Про сокровенне в поезії і мові.

МИСТЕЦТВО

- 52 *Галина Скляренко*: Український скульптор Михайло
Грицюк.
59 *Юрій Шевельов*: Слідами Миколи Ге: Париж і Київ.
64 *Лариса М. Л. З. Онишкевич*: «Світло зі Сходу» на
сцені театру «Ля Мама» в Нью-Йорку.
67 *Василь Конашевич-Сагайдачний*: Зустріч.
73 Звернення до українських мистців.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 74 *Іван Дзюба*: Розсудила історія.
85 *Олександр Сидоренко*: Кара за непокору.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 95 *Іван Розпутенко*: Обережно: стереотипи!
103 *Василь Барладяну*: Право на без'язикість!

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

110 *Сергій Гальченко*: Котячим кроком.

НАУКА І ПОЛІТИКА

112 *Іван Головінський*: Поняття «Батьківщина» і «діяспора» в інтерпретації екзистенціальної психології.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

120 *Петро Одарченко*: З нових праць про Тараса Шевченка.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

126 *Лариса Мороз*: Винниченко у Кіровограді.

127 Від видавництва

128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

Раїса Лиша

З НЕНАДРУКОВАНОЇ ЗБІРКИ

*

а шлях той
у грудях скитської баби

і ти поклав босі ноги
на степ
нехай посвітліша

удосвіта обгороджено
жінку

щоб цінувала
живе молоко

і не сипалося в Україні
червоне намисто

*

зірко
ти знаєш усе

то для чого
даєш невимірність

і горнеш до квітів
очима

нащо ти німа
мене оживила

і зношу я твій
безмежний
смуток

2 жовтня 1976

Раїса Лиша

Поезії Р. Лиші друкувалися в нашому журналі вперше
в ч. 1, 1990 р.

*

вирости з клена
аж крапле чорніє листя

дід Невгамонний
привіз із степу
шовкову траву

щось золоте
співає

коса виклепує думу

але зіниці чорнобильських пацюків
прочісують людину

і вона не знає
чого хотіла
від себе

1976, 1989

*

чадили-чадили
чаділи-чаділи

рівняли
вишневий світ

клітка
піднесена до квадрата

і небо загребе

*

Діво Маріє
пробую простір
і невідомий час

блискотить
небо піску
відьма води

золотий плащ уччі
ламана лінія страху
ритми ромашок
відчуженця музики

хмарний кушир
для джентлменів
корони естрадних співачок

і тут висока —
до неба
гора Калитва

мокра і досі кров
на червоній козацькій
китайці
заціплюють уста райдуги
личенько прикрито

відмовившись від себе
хто ми

гойда-гойдаша
де кобилка там лоша

вблаготворені яничари
з відростками літаків

помазані
іграшками концтаборів

з вистрибом мальовані паяци
керують жуванням хліба

у барвистих прикрасах людини
збираються зморшки

раз-по-раз над селом
бачили
пропливає чорна акула

світна піщина вийшла
з стебла очерету
чекає лисицю

і ходив ніби свічений
дош

питався храму
білих конвалій

вчора якісь чужі люди
на машині під'їхали
до сусідів
зайшли в хату
і хотіли силою
винести ікону Пресвятої
Богородиці

все одно вам невідомо
скільки грошових знаків
вона може коштувати

де твоє небо
де твої зорі

*

груша різьбить
у небі
колиску
і сіє мак
в жовто-гарячій хаті
червоногрудок і лошат

колише небо
доки не виросло
птаха

*

два гончарні кола
два когтисті леви

як квіти

два великоокі вітри

чатують біля дверей
у сад таємниць
і страждання

корчиться історія
завірчена в газети

бояться дитини
Івана Купала
у яслах

1977

поможи серце
матері
виткати місяць

щоб у сонця
настало весілля

*

птиці сполохали куш
із якогось високого муру

довго летіла

у сляво трави

телевізор у перуці
універсум-перукар

стоять дерева
з пластмаси

хати загубили світанки

хай козаки
стрибають у сонце

*

страшно
що світ
почує моє дихання
і підстежить де я

*

вуста жоржини
пахнуть морем
у довгасті очі акації
гарбою
в'їжджає вечір
на куші
зоріє музика

а вгорі летить жінка

а у світла немає хати

*

калино-серце
як ти гориш
як ти зориш
 прозираєш
над світом
звідавши рай і красу

як ти болиш
у миттєвій соломі часу

червоне
голодне
вічності голе дитя

1984

ГОГОЛЬ

Люди, діти, начальники, відьми й
 відьмаки,
Жертви й кати,
Припиніть, зупиніть ревище.

Відкрилось зростання небес
І зменшення часу.

Людського світу печальне стійбище
Не оглянеться, не охаменеться.

1988

взялось собі золоте
 віконце
і світиться
не знаю відколи

пливуть тіні і обриси
в дзеркалі —
моя не одна тайновиця —
 темниця

а якось виглянула з нього красуня смерть
пальчиком посварилася
ну-ну дивись
усміхнулася

не їж жабурина
а то заберу

і де вона там сиділа
у золотім віконці

1984

*

дві білі кали
у всесвіті
двоє вух
двоє вужат

розшкаралупилась стежка
біла й крихка

бик ступив на неї
й задумався біля моря

реве туманне буття

у хаші щось плаче

і бігли зелені-зелені вони

зорі проросли ніби водорощі

1989

ОСТРІВ

Володимирові Лободі

острове
на якому літають
вигнанці
рожеві пророчі янголи

на якому пасе
небесних овець Шевченко

суворі скити варять у казанах
рештки часу

на якому розмахує
ніби мечами
пензлями Лобода

і тоді починає струмувати
крізь очі простір
і величезна тиша
а може грім

наче Сізіф художник
котить яйцеподібну брилу
угору важений світ

брила ж відкочується назад
з боків обчіпляна
свинячими й іншими копитами
що дуже не хочуть
тебе і тебе отут
ставлять квадратні пастки
гублять тебе мене
розпродають нас
розпродуємо самі себе

проте он двос
ніжні немов кентавр і кентавриха
десь
ловлять руками й душами
уникаючий простір
і купаються
у чомусь незримому

а паралельно Господи
посеред сушого
дуже помітні
покірно й потворно реальні
вуха що чують усе
і мислюють

я бачу страшну сльозу ката
але котить і котить художник
угору до Бога
величезне
рожеве яйце

по якому проносяться
мінливі спіральні райдуги
кидає просто в дірки
і пики нечисті
киплячу смолу часу

яку помішують скити
у казанах

і роззирається на всі боки
вільного степу
який стояв і стоїть

смола кипить
червоно і чорно
на голубуватій поверхні часу

повні груди і повні очі
повні вуха повні руки і пальці
набравши простору
повні груди набравши духу
обертаються
у синій вічності
круговерті
дерева

і ті що іще чекають
і виглядають зірку
і гірке бува їх виглядання

і збиваємося ми з путі

прокинулось незбагненне око
посеред яйця
художник радіє й клекоче
грубо прогонить усіх з майстерні
щоб не зурочили

і котить і котить
оце прокляте й святе яйце
а воно все відкочується назад
о люди
стріли пропадають
червоні жовті сині зелені

о люди світяться наші душі
і наша заблуканість
в руці Господній
і Бог бачить усе

1989, квітень

СЛОВО РАЇСИ ЛИШІ

НА ОТРИМАННІ ПРЕМІЇ ІМ. ВАСИЛЯ СТУСА ЗА 1990 РІК ВІД
УКРАЇНСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Уклінно дякую за виявлену мені високу честь. Відчуваю себе ніби гінцем того краю, про який часто розчаровано говорять: "Там нічого уже не лишилося...", де оскаженіло-зле буття гавкає і тоскну виє в небеса, де супервідчай народу давно набув надто деструктивних форм, де розпановує визначений ще Маланюком "смертельний чар дичавини". Край цей — козацьке Придніпров'я, а вужче, ближче мені — Приорілля. В тих місцях, здається, перетовчено, обшукано кожну грудку землі: чи не затаїлося в ній, бува, щось козацьке, "націоналістичне".

Там важко гупає бетонними ногами-тумбами Дніпропетровськ, близький родич гоголівського Вія. І бідному Хомі там кепсько, хоча уже ніби й звик. Козацькому Придніпров'ю покищо не дається навіть легка, вільна посмішка.

Нещодавно в художньому музеї в Дніпропетровську відкрилася виставка придніпровської, зокрема козацької, ікони, означеної яскравою оригінальністю, високою художністю, духовною силою. Але відкриття цієї виставки працівники музею добивалися 20 років. І ось тепер, дивлячись на цей крихітний острівець (десь 40 ікон), що майже тільки й лишився від материка, розумієш, що на цій землі відбувся зловмисний, рукотворний потоп. Адже знаємо — в кожній хаті висіло по кілька ікон. Були ці предмети в людях — священні. Богоматір (Матір Божа) — особливо шанована як заступниця, найвищий ідеал і міра відліку цінностей. Що ж замінило її, понишено?..

Нещодавно моя старенька мати раптом вразила мене словами, промовленими з гірким смутком: "Колись і земля росла, а тепер, бач, меншає". Чи можна більш містко передати те, що вчинено з козацьким краєм, з душею народу. В тих словах відбилося теперішнє суб'єктивне відчуття народом пережитих трагедій, регресу власної культури.

В моєму житті теж був момент, коли відчула гостру ошуканість: у мене забрано Україну. Тобто вона є і в той же час її немає. Після цього відкриття сірі, невиразні тіні, що видяться нерідко за словом народ, почали на очах оживати. Часто понурі, навіть недобрі, нерозумні люди навколо стали якись рідніші. На них печать замученого чекання — пережити лихі часи. Але водночас — стільки зла, безчесної догідливості. Невже і це — мій народ?

Василь Стус писав у листі до сина: "Моторошно чути без краю свого, без народу, яких мусиш творити сам зі свого зболілого серця". Як подумати, не такі вже ми всі й заможні в бажанні ство-

рити, повернути собі Україну. Коли хукаємо на заморожені вікна, аби відіграти латочку: що там, які лиця, що з ними? Не один пережив відчуття себе — як вкраденої дитини, що раптом упізнав свою рідну оселю.

Гадаю сліпота на рідне, своє (куряча сліпота) — чи не найпоширеніша досі на нашій землі хвороба. Вилікувати від неї означало б повернути додому багатьох "блудних" та "покрадених" дітей.

Зберігаю яскраве враження. Коли у моєму селі хтось змушений був з поважних причин перебиратися в інше, навіть недалеко село, то дуже страждав: "і люди — не наші, і земля неначе не така". Сусіди цій людині співчували, журилися з нею, втішали, як уміли, намагаючись хоч трохи полегшити муку переїзду у чужий край". Яке багатство чуттів прив'язувало людину до клаптика землі, що називався "своє село".

Мої орієнтари в козацькому Придніпров'ї — теж село, уявлення про яке розвивалося у складному внутрішньому конфлікті, річка Оріль, Петриківка, скитські та половецькі кам'яні баби, обачно й хитро прибрані з степу. Але вдивитись у степ — баба стоїть і очима, як у Сибілі, продивляє сучасність. Степ неосяжний. В степу треба встати, вирости. Інакше поглине, як цяточку. Степ формував козацький характер. Гора Калитва, висока — на всю Україну, під козацькою Царичанкою. На цій горі постійно стояв козак — дозорець на коні — чи не наближається ворог? — і в разі небезпеки махав червоною китайкою, попереджаючи царичанців...

З висоти цих рідних орієнтирів краще видно, що діється в світі, у часі. Під їх прихистком серед зла й неправди росте поезія. Поезія в моєму уявленні — особлива витворена жива духовна субстанція. Те, що витягує людину, замкнену в клітці логічно-елементарного смислу, на простір вищої гармонії і духовності життя.

Поет має відчувати, бачити невидиме світіння факту буття, короткої миті — у просторі світу й тривалості часу. Поезія засвідчує суттєві поштовхи часу, помічає його нові створіння й страхіння, шукає вихід. Вона виникає на гребені незадоволення людським життям і діяльністю.

У віршах обов'язково мають бути невидимі з'єднуючі ходи (сходи чи ліфти) на зразок тих, по яких Аліса піднімалася і опускалася у різні шари реальності. Тобто поезія не може не помічати багатомірності світу. Вона розрахована на глибинну роботу особистості.

Поета, і взагалі людину, що живе в Україні, здається, тепер має найдужче тривожити пониження духовності, відхрещеність від духу і недовіра до слова.

Австрійський письменник Герман Брох у статті "Дух і дух

часу", написаній ще на початку століття, висловив думку, яка, напевне, дуже вірно передає те, що відбувається на Україні: "Якщо людина сумнівається в слові, в духові власної людяности, в духові, який діє через це слово, — бо слово поза духом ніщо, — це означає по суті поступову загибель духу і слова". І далі він продовжує: "Хто вбиває дух, вбиває слово, а хто оскверняє слово, оскверняє дух, бо вони нерозривні".

Якщо згадати певні твори, що друкувалися і друкуються й підносяться як українська радянська література, ми згадаємо й те, що зробила література, сповнена фальшивих, облуднених ідей, звернувши з путі істини, розминувшись з духом і душею народу. Та пригадаймо деякі "шедеври" радянських письменників, що їх досі вивчають діти у школі. Хіба це не є осквернення духу і слова?

Отож стає зрозуміло, чому український народ, як тепер пишуть, замовк, перестав співати, перестав висловлюватися й навіть молитися. Чому катастрофічно поширилася зневіра у власне слово і дух. Та все ж знайшлися люди, що не стали в шеругу такої, здавалось, незаперечної, забезпеченої страхом і догмами, узаконеної нищости.

Зокрема Василь Стус найвражаюче явив нам поетичне слово і себе, як людину, сповнених справжньої духовної сили. Мені здається, саме в цьому найбільше значення його поезії для сучасників. Василь Стус, наперекір суцільно потворній реальності, виростив у собі і кинув нам — беріть! — іншу майже забуту реальність — величезну силу козацького духу. Пам'ятаю, що довго не могла допитатися у когось його віршів, але дух Стуса до мене уже дійшов, він біг швидше, попереду текстів. Саме Василь Стус найбільше силою справжнього духовного слова дещо зрушив стрілку зневіри в нього назад. Саме такі поети повертають народові віру у власне слово і дух, у духовність, як найвищу основу життя, у необхідність прагнення її вершин. Не випадково постать Стуса асоціюється з постаттю Шевченка.

Поезія не має права поступатися почуттям власної гідности. Ні за яких обставин. Вона — покликання. Поет — покликаний Богом, володар неприручених слів. Стихія мови для нього може найближча. Слова — часточки духу, що постійно омивають і відживляють душу. Поет зриває слова з вічного дерева, промовисті й чисті, як прикраси на різдвяній ялинці, але якщо вже він їх зірвав, з ними має відбутися щось таке ж вагоме, як те, що вони там ростуть.

Але чи часто ми тепер чуємо живу недистильовану рідну мову, слово, що пручається, як дике звіря в руках? Поезія — захисниця такого слова, найпалкіша і найревніша його прихильниця. Без слова не виросте сила духу. Як не заблукав світ і ми з ним, хочу вірити в те, що написав поет: "Настане час — дійде — /І встануть мертві."

Щодо себе. Мої ненадруковані і навіть мало ким читані вірші були визначені тими, кому я їх, звичайно, не носила для прочитання, як "ідейно шкідливі". Багато клопоту і лиха через це довелося ковтнути, як це у нас водиться. Так званого безсудового переслідування.

Але чи змінились-таки часи? Нещодавно зачудовано прочитала у *Літературній Україні* відповідь прокурора на прохання про реабілітацію Василя Стуса, у якій поета наново названо "особливо небезпечним рецидивістом". Наче уві сні або у якомусь антилюдському світі. І отакі уявлення, як позиція, з висоти "Закону" вбиваються в голови. Однак не дивуймося: Шевченко теж був визнаний "особливо небезпечним". Постає питання: коли ж наше суспільство набуде бодай якоїсь людської подоби? Коли поет — шукач гармонії, істини, любови — перестане бути у нас упослідженою істотою, парією, вигнанцем, карним злочинцем?

До сказаного вище хочу додати уривок з написаної влітку минулого року поеми "Сон дикого поля", яка складається з семи видінь.

Видіння четверте

тільки бачу
усе те пошезло
проте люди ті самі
снують туди-сюди
горгопляться
скачуть веселі
придивляюсь
годують якусь ротату Корову-Лжу
чим дужче годують
тим більше просить
і пожирає
куди тим полозам
шестиметровим
що жили колись
на Дніпрі
навчилася навіть їсти
живих людей

і онде дядько
щоб не зняти
власну сорочку
ненароком нібито
підкидає сусіду
на долоні

наче Телесика
і Коровище привселюдно
того ковтає

Видіння п'яте

але що це?
щось сталося наче
несподівано всі починають
вилазити
з оцієї чаші чи ями
усім приснився однаковий сон
сниться нині нам
живущим
людям на Україні
поет Василь Стус
ще живий
у чорній в'язниці
і всі гуртом
ми прямуєм до неї
підійшли
крикнули страшно
аж до хрипіння
і падає та темниця
а Василь не вмирає
живий
виходить
і обіймає нас
як полегшено і безбоязно
дивимось ми
йому
і один одному в очі
як радісно усміхаємось
та нема ж чого
нам соромитися
ось же ми всі
і Василь живий
серед нас
не убитий

не допустили ми зла
не зігнули від страху спини
і можемо глянути
самому Богові в очі

але хто оце лементує
махає руками
перебиває
такий гарний був сон

каже людоньки
Василя ж немає
замучено

і опинилися ми
маленькі розгублені
злі й жалюгідні
з усім манаттям
отут
хто його запустив
цей осоружний вертеп?

ми бачили
що поет загибає
що капає його кров
але відрікалися мовчки
і в котрий раз
люди ми годували Лжу

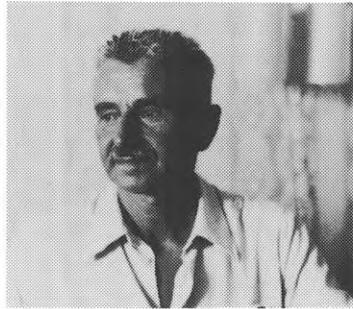
не возлюбили ми ближнього
не штурнули глухої своєї тюрми
щоб розпалася на камінчики
не поперекидали свої корита

як же глянемо тепер
один одному в очі?
не знайти нам
засліпленим
і прирученим
входу до храму Господнього

У ДИВОСВІТІ ЗРУЙНОВАНОЇ ХАТИ

Євген Сверстюк

Всі поети в полоні форм. Створених, успадкованих, запозичених. Вирватись із полону і заговорити голосом єства, зраненого пресом часу, знайти неповторну свою форму і стежками тимчасового перебраться на поле вічного, самоусвідомитись у вічному — це людське поле, через яке пролягає творчий шлях поета. Комусь він дається, як "псалом той, вилитий сльозами", комусь як весняний "голос вербової гілки", врзаної ножем, а комусь "як труд важкий, гарячка невдержима"...

Євген Сверстюк

Тасмниця народження чисісь пісні, що стала народною, залишиться тасмницею. Але в самій народності є якась невловима постійна прикмета, сума народжень, настояна на ковиловому вітрі і місячному сяйві у тихій балці, яка пам'ятає усіх своїх гостей ще з праісторичних часів... Наш народ плекає своє праслово, свою пісню-мову, свій чар, усталений в традиції.

Раїса Лиша вийшла з цієї традиції. Вразлива, тиха, беззахисна, вона великими здивованими очима вдивляється в світ, інстинктивно сахаючись дикого гику, свисту і виття, що визбулось суті, аби було легше достосовуватись до мінливих мод і гасел. Традиція пливе, як ріка — з минулого в майбутнє. Вона несе ті самі і не ті самі води, на плесі яких віддзеркалюються завітрені хмари дня. Але витокі ті самі, русло те саме, закони ті самі. Справжнє пливе з цією своєю рікою. Ріка живить і рятує. В цьому заporука таланту.

Їй не загрожувала колективізація, хоча вона народилась у злиденній колгоспній реальності. Її не залила повинь русифікації, хоча вона була залучена до неї вчителюванням. До неї не пристало лихе слово у світі лихослів'я. Це особливий дар наділених іскрою Божою і душею, відкритою для добра.

Перед хижо вигнутим світом
Арфа роси

І це приреченість нести свій дар дорогою вузькою... Є у таких людей своєрідне щастя, якщо можна назвати щастям хист *впізна-*

вати істину. "Завжди мене цікавила якась внутрішня сила і сутність речей..."

У цьому скупо розсіяному світлі істини можна без здивування прийняти факт, що абсолютно ясний поетичний і малярський хист людини в наших умовах брався за дивацтво. На хвилі часу навантаженими баржами кудись у безвість пливуть багатотомні збірки віршів, а талант стоїть на березі і дивиться здивованими очима Попелюшки. І тут його мало рятує навіть такий самоочевидний аргумент, як широка обдарованість, яка нерідко буває у людей великого хисту. Бо й справді — що то за хист, коли те малювання "не таке, як у людей"...

Те, що Раїса Лиша з її яскравим поетичним і малярським даром досі залишається майже в "невідомих", мені здається показником нашої збідненої, спустошеної культури, заповненої пересічністю та сурогатами, які розгортаємо нині, як кучугури снігу, прибираючись до вічно зелених аксіом...

Творчість для неї — "це і очищення душі, і прагнення до Бога, до осягнення себе і світу, і просто диво". і треба сподіватись, *це просто диво* все ж таки засяє в нашій поезії зіркою першої величини. Засяє тим світлом, яке несе в собі.

Звідки цей гінець зруйнованого краю? З давнього роду, що беріг пам'ять і заповіді? З руїн старого монастиря, що берегли тайну традиції? Церкви в селі вже не було, і сліду священика не було. Була тільки в старій хаті "ікона Матері Божої з Сином — і вона творила якесь сяйво в хаті".

Але те сяйво відкрив дитині батько. Геть покалічений, він прийшов з війни в той час, коли було прийнято під круту лайку з махрою розповідати про воєнні пригоди, бої, перемоги... А "батько розповідав про ісуса Христа, апостолів, рай і пекло, про диявола, добро і зло, які борються в людині".

Мабуть не випадково десь в тих краях несподівано розгорнулась боротьба за *Собор* Олесья Гончара... Видно, багатюще насіння розсіяне було в цій землі, де

Собор самітньо
показує небо
босе слово
іде на Голготу
і електронні апарати
стежать
щоб воно по дорозі
не сховалося
у випадкову квітку

Зараз вся Україна знову звернула погляди на край козацької

слави і ще раз відкрила його, зазираючи глибоко в пригаслі споловілі очі.

На поверхні видимість приховує суть. Про що марить сизий козацький степ — той, що був у ковиловім сні, той, що є в димах великого міста, той, що буде?

Тривожне відчуття нерву скитської баби, джерел висохлої річки, сліду відлетілого птаха і набухлої червоною кров'ю калини — відлунює болем "у миттевій соломі часу". А

клітка
піднесена до квадрату
і небо загребе

Поетка заглядає в таємницю буття і бачить там часом таке, чого ще ніхто не бачив у золотому віконці між небом і землею:

а якось виглянула з нього
красуня смерть
пальчиком посварилася
ну-ну дивись

Важко висловитись сучасніше про екзистенціальне відчуження в світі знебулих цінностей, ніж в такому образі:

страшно
що світ
почує моє дихання
і підстежить
де я

Разюче точні образи, якийсь ірреальний реалізм Раїси Лиші світитися ясновидінням. В густій метафоричності, в якій нині плавають деякі поети, кричить сувора правда часу.

Яким прозорим видінням постає перед нами світ 1970-их років у "жовтодидованім оці" — починаючи з першого акорду:

цвірчать світи
орли голів
собори тополь
жарптахи матерів

зб'юковані
професійні раби

фельдфелі
стережуть довкола
мовчання

раз-два
раз-два

деградація не дозволяє
займатись собою

приховавши таємне
запашні дивляться кобри
як безапеляційна наївність
тирлує
по коридорах кісток

милосердно сповивають
прогрес
павуки

Є щось у світосприйманні Лиші від Гоголівського бачення
невидимого і всюдисущого, і то не тільки тоді, коли Вія

перемотує перед собою
у сірий клубок голову
ось із чорним павуком
усередині
повсюди носить пир'я
й повір'я
літо апокаліпно
апокисито несите

І слова невживані, і форми химерні, а приймаш. Бо, як у Го-
голя, неймовірно переконливіше, ніж очевидне.

мені нема куди дітися
пусто бетонна

відпусти мене перелітна
соломинко

Кафкіянський світ! А "час жовто-блакитний у клітці"
Але світіння великого таланту — в спроможності творити
диво.

снігові соняхи
у снігової королеви
цвітуть поза всім

У страшному світі Раїси Лиші скрізь зачалась краса. Може, це та незнищенна "краса, що врятує світ"? Чуття краси, шукання у всьому краси, життя красою — лейтмотив усіх її тем.

Нині маємо в книжках і на екранах багато безрадісної правди, що розминається із сутнім у житті — радістю.

Світосприймання поетки наскрізь релігійне, релігійне по-народному, як у заповіді Божій: "Не взивай імени Господа Бога твого надаремно". Струменіс сяво любови — воно і є Бог, присутній у всьому. Звідси тривога за все живе, на якому тримається наш священний дар життя.

Премію ім. Василя Стуса Українська Асоціація Незалежної Творчої Інтелігенції присуджувала переважно поетам, репресованим за поезію. Я гадаю, Раїса Лиша, може, найбільш репресована, бо їй не дали можливости дістати тюремний термін за вірші — просто хмари так густо і надійно вкрили небо, що розумні люди не вірили в існування зір. Отже, літературний гріх її був ніби потойбічним.

У цьому році Раїса Лиша стала лавреаткою цієї премії — як феномен справжності, яка має творити сузір'я навколо Поета національного болю. Не будемо говорити про спорідненість душ в республіці великої поезії. Тут кожен говорить сам за себе і кожен по-своєму перегукується з гармонією сфер, чутною навіть крізь вікно какофонії світу, що втрачає смак гри. Поет повертає людям слово. А слово, як каже Раїса Лиша, — "це часточки духу, що постійно омивають і відживляють душу".

«МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ» ПРИМРУЖЕНИМ ОКОМ

Ярослав Розумний

Шевченка розуміємо настільки, наскільки
розуміємо себе — свій час і Україну в нім.

І. Дзюба ("У всякого своя доля")

Повища думка Івана Дзюби є наче перегуком зі словами Михайла Драгоманова, який у статті "Шевченко, українофіли і соціалізм" писав: "Шевченко настільки великий чоловік для українства, що зовсім не дивно, коли на нього так часто оглядаються українці і не українці, коли зайде мова про українську справу. Лихо тільки, що досі ніхто не зважився докладно розсудити отім, що таке справді Шевченко сам по собі і у свій час, а всі, хто брався писати про нього, перш за все думали про себе і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилося про українського кобзаря".¹ А Віталій Коротич у репліці Йосипові Кисельову писав, що діалог поета з критиком — це розмова з своїм найбільш кваліфікованим читачем, і тому в рецензії поет шукає для себе відповіді на два основні питання — "чи зрозуміли?" й "чи повірили?"²

Мабуть, з подібною інтенцією посилав Шевченко свій рукопис "Москалевої криниці" (1857) Якову Кухаренкові, щоб не лише почути від нього чи поет "постарішав серцем" на засланні, але й відчути, як сприймуть нову редакцію його поеми "молоді очі" — Кухаренкові сини³ та чи вдалось Шевченкові захватись від уважливого ока цензури на порозі свого звільнення. "Чи получив мою «Москалеву криницю». Мене вона турбує", — писав поет приятелеві.⁴

Питання чи Кухаренко, його сини, читачі й критики "зрозуміли" й "повірили" Шевченкові "Москалеві криниці" залишається актуальним донині. Навколо поеми, зокрема останніми роками, ведеться жива дискусія дослідників, які доходять до різноманітних висновків та тверджень, уважаючи цей твір свідоцтвом

Ярослав Розумний

Шевченкової релігійності, непослідовності й протиріччя його світогляду в етичному й психологічному сенсі.

Завданням цієї статті є загально проілюструвати підвищі думки та запропонувати інший можливий кут бачення цього твору, а саме, його іронічний підтекст.

Шевченкознавці вважають обидві "Москалеві криниці" (1847 і 1857) або варіантами тієї ж теми, або самостійними творами, з яких перший, написаний в Орській фортеці, починає період Шевченкового заслання, а другий, створений у Новопетровській кріпості (й остаточно зредагований у Петербурзі 1858 р.), підсумовує поетів досвід заслання. Аналітичну методологію дослідників "Москалевих криниць" можна, загально, поділити на дві категорії — "традиційну" й "модерну". В основі першої, яка включає радянських і значну частину діяспорних критиків, лежить суспільно-етичний і морально-релігійний критерій, а в центрі другого напрямку, до якого належать прихильники структуральної, юнгівської, Леві-Строссової та інших сучасних метод, є відкривання "глибинних структур" поеми — її констант, символів та мітонем, закодованих у поетовій творчості, або захованих у його біографії та в національній колективній підсвідомості, які демонструють себе в Шевченковому світобаченні, тематиці й образності його творів.

Не зважаючи на відмінність підходів, у деяких аспектах, обидві течії критиків доходять до наближених або тотожних висновків. Для "традиціоналістів" (та декого з "модерністів") "Москалеві криниці" є віддзеркаленням Шевченкового соціально-релігійного світогляду, зумовленого важкими переживаннями поета в засланні, що закріпили поетову релігійність. Натомість, для структуралістів Шевченкові травми й соціальні обставини були причиною його психологічного "роздвоєння" й конфлікту між "приспосованим" і "неприспосованим" Шевченком, чи, вкінці, його спротивом "структуризованому" громадському (рустикальному) етосові. Дехто з дослідників поеми об'єднує конвенціональні й сучасні аналітичні методи.

З підвищих позицій впливає морально-реалістичне й психологічно-символічне трактування головних персонажів поеми — Максимом й варнака. Дослідники суспільно-етичної орієнтації вважають Максимову "святість" перемогою над варнаковою "гріховністю", а модерністи (структуралісти) — перемогою "неприспосованого" варнака (Шевченка-поета) над "приспосованим" Максимом (Шевченком-солдатом).

Радянські шевченкознавці твердять, що "Виходячи саме з природного розуміння добра і зла, Шевченко в поемі «Москалева криниця» створив образ гуманної благородної людини, в якій під селянською свитою б'ється велике серце, сповнене любові й співчуття до знедолених",⁵ що в поемі автор виклав свій погляд

на "сенс людського існування й моральні норми поведінки людини"⁶, та що в персонажі Максима Шевченко втілив "свій етичний ідеал життя "по правді".⁷

Юрій Івакін зараховує Шевченкового Максима до категорії поетових "пасивних праведників", які є втіленням народних етичних ідеалів "добра й людяності".⁸ Між обома версіями поеми, на його погляд, існують тільки "кардинальні сюжетно-композиційні відміни",⁹ але немає в них різниці щодо ідейної концепції та образу головного героя, Максима. Першу поему дослідник вважає "соціально дещо гострішою" і з дидактичним спрямуванням, характерним Шевченковим "побутовим поемам".¹⁰

Подібно підходить до задуму й структури поем західній шевченкознавець Леонід Білецький. Першу "Москалеву криницю" він вважає "мозаїкою" мотивів, відомих у інших Шевченкових творах, але відхід від цих стандартів він добачає в Шевченковому зображенні Максима, який "віддає себе на службу церкві, школі і взагалі громаді" та в сполучі "прекрасного образу Максима" з "таємничим образом криниці".¹¹ Білецький констатує в обох поемах ідентичність мотивів і послідовність дії, однак бачить відмінність поем у "внутрішній комплікації мотивів". У першій поемі домінує добрість Максима, "погожа вода" криниці й "відпочинок", а в другій — "гнів і помста варнака".¹² В першій — Максим є синонімом працьовитості й прикладом для пасивної інтелігенції, "як треба жити і не впадати даремне в розпуку" та відображенням "здорового духу українського народу" й поетових "власних переживань",¹³ а в другій поемі ці Шевченкові настрої міняються й фокусом поеми стає не Максим, а варнак і криниця як докір варнакового сумління за ненормальні вчинки минулого.¹⁴

Григорія Грабовича цікавить суспільно-побутовий аспект поеми. Опираючись на висновках структуральної антропології, він шукає константів і кодів, які віддзеркалюють поетове ставлення й філософію подружніх відносин між Максимом і Катериною, наголошуючи суспільні чинники, які стоять на перешкоді Шевченковому ідеалові родини та будь-якої подружньої гармонійності й перспективності в "структуризованому" суспільстві. В першій "Москалевій криниці" родинну ідилію Максима й Катерини розчавлює заздрість сусідів, які палять їхню господу, після чого Катерина йде "з москалями", а в другій — їх хату підпалює ревнивий чумака (варнак), що й доводить Катерину до смерті (від страху), а Максим доживає свої дні, як "восний інвалід, творячи добрі діла", та гине від руки варнака.¹⁵ З підвишого трагічного конфлікту Грабович робить висновок, що Шевченкова родина, як цілісна одиниця, позбавлена передумов для існування, і що цей "мікрокосм" (скалічена родина) є відображенням "макрокосму" — Шевченкового суспільства.¹⁶ "Москалева криниця" (як і "Катерина", "Сова" й "Титарівна"), на його

думку, є узагальненням дефектів, характерних "структуризованому суспільству" "сільського етосу". Така громада (комунітас) накидає одиниці свій "кодекс" вартостей,¹⁷ які породжують ряд парадоксальних суспільних феноменів — "кобзаря", "добрю" й "святу" людину-Максима, що, надхнений своєю долею й терпінням, чинить людям добро й гине за свою добрість, та "великого грішника"-варнака, який мститься над спричинниками своїх кривд, але, усвідомивши свій гріх, кається та просить заслуженої карі.¹⁸

Продуктом "негнучкості" суспільної структури і звичаїв бачить також Богдан Рубчак Шевченкових відкинутих наймитів, недоружених матерів, кобзарів, бунтарів, каторжників, байстрюків та бездомних волоцюг.¹⁹ З інших позицій дивиться на Шевченкове суспільство Юрій Івакін. У першій "Москалевій криниці", на його думку, воно похмуре й "суцільно негативне", без "добрих людей" і в конфлікті з "добрим" Максимом, а в другій поемі, під "позитивним впливом" громадської праці Максима, воно перероджується й "толокою" помагає Максимові копати "москалеву криницю". І ця відсутність "добрих людей" у першій поемі, твердить Івакін, непокоїла Шевченка й була прямою причиною написання другої версії.²⁰

Варнак, в оцінці Івакіна, це людина "морально деградована", яка стала жертвою "власних пристрастей" і узагальненням "людських моральних вад у їх граничному виді". Це — "антипод добродісного Максима" й убивця людської праведності.²¹

З такої ж морально-етичної позиції оцінюють Максима й варнака Леонід Білецький і Леонід Плющ. Білецький, протиставляючи Максиму "праведність" і "стійкість" людини "із золотим серцем" варнаковому "розбійництву" й "злочинності", перетворює ці персонажі в алегорії "абсолютного добра й абсолютного зла".²² А Плющ, контрастуючи варнакову грішність святості Максима, що "свою працю для людей і невинною смертю з руки заздрісного суперника переборов гада заздрів в його серці і перетворив тим самим і його", — зображує Максима Хриstopодібним символом "стражденика-мученика".²³

Існує між критиками загальна схожість поглядів щодо джерел і прототипів обох персонажів. Витоком морального образу Максима Юрій Шевельов уважає Шевченкову релігійність. "Шевченко виростав (і лишився ним), — пише критик, — на релігійній літературі., а в роки заслання відповідне світовідчуття перетворив на світогляд". Підтримуючи Плющеву аргументацію, Шевельов твердить, що "шлях від першої «Москалевої криниці» до другої визначається, серед іншого, як шлях від праведності до святости".²⁴ Плющева інтерпретація Шевченкової еволюції, на його погляд, підтримана "константами християнської віри" в творчості поета, "добре вмотивована" й "не підтягає все до однієї тези", що критик бачить у праці Грабовича, але розкриває "відмінне й протилежне" в Шевчен-

кових творах і його житті.²⁵ І тому персонаж москаля Максима вило-нюється як ідейно-філософська істота.²⁶

Плющ відкриває схожості Максима з кількома прототипами — з біблійним Іовою, з християнськими св. Максимом Ісповідником, староукраїнським мітологічним Волосом-Велесом та індійським Тріті. Подібність між "богостраждальним" і "добро-чесним" праведником Іовою і Шевченковим Максимом добачає теж Ю. Івакін з тією відмінністю, що біблійного Іову (за його стійкість і відданість Богові) винагороджує сам Бог, а Шевченків Максим ба-чить свою заплату в усвідомленні добрих наслідків свого труду.²⁷

Можливими джерелами образу варнака Леонід Білецький уважає популярну тоді в Європі "розбійницьку літературу", під впливом якої, думає Білецький, Шевченко написав свою другу версію поеми, та народну легенду про "Правду і Кривду". А образ криниці, місця варнакової помсти над Максимом, міг бути наві-яний "азійською легендою", яку поет, мабуть, чув на засланні.²⁸

Основними мотивами поеми дослідники визначають правед-ність, примирення, всепрощення, помсту та каяття. На думку Ми-коли Шлемкевича, ці мотиви зароджуються в "Відьмі" й "Вар-наку", розгортаються в "Москалевій криниці" й завершуються в "Неофітах" і "Марії". В "Москалевій криниці" — вони в служінні й творенні суспільству "дрібних добрих діл", а в "Неофітах" і "Марії" — це вже служіння "великій ідеї правди і любови, що має пере-родити весь світ."²⁹

В інтерпретації Юрія Бойка варнак, з однойменної поеми, усвідомлює "гріховність своєї помсти" і знаходить "містичне про-світлення" й "моральне очищення" під впливом видіння київських бань і звуків торжественних дзвонів,³⁰ а в Івакіна варнакове каяття і всепрощення (в "Москалевій криниці") коріняться в "супереч-ностях світогляду поета" та в "християнській моралі".³¹

Подібно й Леонід Новиченко бачить мотив всепрощення в Шевченковій "ідеї братолюбства", яка оформилася у поета "під впливом Біблії", "християнської релігії" та "народної моралі". Ідею братолюбства критик ставить над варнаковим "стихийним месниц-твом", що й було, на його думку, задумом першої "Москалевої криниці". "Співчуваючи своєму героєві, — пише Новиченко, — як скривдженому панською сваволею борцеві-протестантові, поет не може виправдати його безцільно-жорстоке «месництво», що призводить до повної моральної деградації... І звідси — абсо-лютно закономірний фінал твору, торжество, можна сказати, соці-ально-етичної «справедливості».³² Критик називає це Шевченковим "гуманізмом" і цією моральною категорією пропонує точку схре-щення між двома підходами дослідників до поетових тем — мотивів помсти і всепрощення. Ця середина між інтерпретаціями західних критиків, які, на думку Новиченка, зображують Шевченка

"апостолом всепрощення" та радянськими авторами, які вважають поета крайнім "революціонером". і якраз у цьому "гуманізмі" й "братолюбстві" Новиченко бачить поведінку героя поеми "Варнак", який іде до громади просити за свої діла "суда людського", і Максима (першої "Москалевої криниці"), який, "з принципів альтруїстичних міркувань", прощає "егоїстично-заздрісній громаді" злочин перед його домом і родиною.³³

Варнакову помсту з однойменної поеми та загалом Шевченкову "романтику жаху" Дмитро Чижевський уважає "найбільшою історичною обмеженістю Шевченкової поезії".³⁴

Немає однозгідности між критиками щодо жанру, структури і стилю "Москалевої криниці". Д. Чижевський зараховує її до Шевченкових "байронічних поем", а Ю. Бойко бачить у поемі "відхід від романтизму".³⁵ Збігається з останнім теж погляд Ю. Івакіна, який твердить, що "Москалева криниця" й образ Максима не пов'язані з "романтичною традицією", але з "давньою дидактичною літературою", з якої випливає будова сюжету поеми, яка нагадує "притчеву структуру". Однак, Шевченко не піддається притчевій "схематичності" і креслить персонаж Максима як живий зразок "кращих представників народної маси" та їх "соціальної поведінки й моралі".³⁶

В підсумку хочемо зазначити, що поданий тут огляд критичної літератури навколо "Москалевих криниць" не претендує на повноту, але й з нього бачимо основні течії критичних думок, які себе або доповнюють, або стикаються. Вони свідчать про багатоплощинність Шевченкового замислу та поетове тонке вміння свій задум комунікувати. Абстрагуванням реального й одночасним "земним тяжінням" поета "Москалева криниця" схоплює широкий спектр концепційних та естетичних шарів, які відкривають перед дослідниками ряд логічних можливостей для інтерпретації поеми.

Однак, як і в кожній аналізі, повнота відкрить залежить від того, наскільки критикові вдасться визволитись від власних світоглядових "навантажень", смаків та обмежень аналітичних моделей, які часто "підтасовують", а не розкривають поета в його повноті. Необхідно теж бачити поетову творчу "стихію" з його творчою свідомістю та інтелектуальною настановою. Кожний поет є віддзеркаленням своєї доби й питомих їй ідеологічних суперечок.

Це стосується й "Москалевих криниць", в яких видна повна авторова підпорядкованість серця розумові й глибока продуманість теми й мистецької апаратури.

II

Вихідним пунктом і zarazом основною слабкістю досліджень "Москалевої криниці", на нашу думку, є донині психологічно не-обґрунтоване твердження критиків про "полярності" Шевченкового

світобачення, зокрема месництва й релігійності в його творчості. Перше коріниться в поетовій стихійності, а друге — в його релігійній освіченості й особистій етичності.

Цей Шевченків "парадокс" зникнув би, якби ми поглянули на "Москалеву криницю" очима Шевченкової іронії й сатири та допустили б думку, що його "стихійність" та "релігійність" є, в першій мірі, концепційною ідіомою та стилістичною тропою поета. Християнізм з його моральними засадами справедливості, відсутніми в політичній системі, з якою поет постійно бореться, був для нього середником, яким поет міг сягнути естетичних і етичних глибин читача християнської цивілізації. Це була відбитка "безплотної ідеї добра й чистоти", на якій, до речі, опирався і статут Кирило-Методіївського товариства, перетканого цитатами з Нового Завіту, частими відгуками до основника "святої релігії" — Христа та об'єднаного словами євангелиста Івана — "Зрозумійте правду, і правда визволить вас".³⁷

І Новий Завіт, і Біблія з своїми законами, конфліктами й суперечностями були для Шевченка творчою точкою опертя, джерелом тем, афоризмів і символіки. Як речник свого часу і його реформатор, він був надто свідомий своєї суспільної ролі, своєї романтичної "обраности" та ваги свого слова. Шевченко намагався і серцем, і розумом приземлити метафізичну Правду, наблизитись до найтонших нюансів психології своїх читачів і персонажів та вкласти в них комплекси своєї доби до тієї міри, що вони часто видаються нам кальками побуту. А, тимчасом, під тим реалізмом і поетовою іронією ховається філігранний філософський підтекст і Шевченкова ідіома, які до сьогодні стимулюють критичну думку.

Тому небезпечно, як це робить багато дослідників Шевченкової творчості, намагатися вбгати поета в будь-який конфесійний чи атеїстичний табір, забуваючи, що Шевченко не вкладається в рамки інституційно-релігійного вчення чи ортодоксальної системи. Теж не треба буквально розуміти Шевченкові образи "помсти" й окреслювати їх "романтикою жаху", бо в романтиків, як твердить Д. Чижевський (який і робить поетові цей закид), — усе має подвійне й переносне значення та є відбиткою ідей "іншого" світу. Це, радше, Шевченкова поетична ліценція, яка свідомо ігнорує конвенціональні поняття й зосереджується на інтелектуально-емоційному імпакті образу. Це романтична "баладність", "казковість", де дозволяються гіперболізації, щоб здраматизувати поетові—героєві—читачеві почування в їх вершинному напруженні, гніві й протесті проти всіх форм кривди й насилля людини над людиною.

Такий глибинний біль і обурення напевно міг відчувати варнак, якому паничі збещестили наречену й перетворювали в покриток сільських невинних красунь. Тому його помста над панськими дітьми — це не акт "стихії", але та найвища поетична

форма ненависти до тих, хто забрав варнакові право бути законним батьком. Це взагалі метафоричний бунт проти байстрюків поетового народу й усякого насилля пануючого над підневільним. У цій метафорі теж Гонтове вбивство своїх дітей (і вбивство сина в Гоголевому *Тарасі Бульбі*, де батько вбиває не своїх синів, а гріх національної зради — свідомої й несвідомої. Такі образи, до речі, існують і в Біблії, де жертвується дітей не в буквальному, а переносному сенсі — в ім'я вірності ідеї-Єгови й родою. Якщо підійти до "Москалевої криниці" (1857) з таких позицій романтичної школи і в контексті проблематики Шевченкової творчості, то побачимо, що це не побутова поема з "святим" Максимом і "розкаяним" варнаком, а іронія на політичну реальність в підсоветській Україні половини дев'ятнадцятого століття, — іронія з усіма атрибутами сатири й гротеску.

Розглянемо "Москалеву криницю" в контексті ключових творів поета, в яких, на наш погляд, засобами символічних образів Шевченко накреслює діаграму морально-психологічного спаду українського суспільства в міру зовнішнього політичного тиску; в контексті ідеологічних дискусій між "західниками" й "монархістами", об'єднаними в російському слов'янофільському русі сорокових і п'ятдесятих років, та в контексті "байронічного" Шевченкового романтизму. Цим наміряємо довести, що "Москалева криниця" не є поетовим катарсисом і відображенням змін у його релігійному світобаченні, але є послідовною тяглістю Шевченкового поетичного мислення та антипозицією до тез російських слов'янофілів і західників.

Повиші концепції і стиль є координатами Шевченкових творів — "Никита Гайдай", "Гайдамаки", "Катерина", повість "Наймичка", "Москалева криниця", "Неофіти" й "Марія". Названі твори, на нашу думку, є соціологічною аналізою й психограмою поетового народу від його вільного стану ("Никита Гайдай") до повної політичної стагнації, затрати духовної окремішності й самореспекту нації, спричинених зовнішніми ворожими силами, — до проблематик національної самообнови ("Неофіти" й "Марія").

В драмі "Никита Гайдай" поет відтворює позитивний динамізм народу в часі формування Гетьманської держави Богдана Хмельницького, а в "Гайдамаках" це вже народ у початковій стадії своєї підневільності, в якому ще існують внутрішні стимули відвоювати втрачені вольності. В "Катерині" — наступна фаза психології народу, який уже захоплюється й піддається чужинцеві, однак, у ньому ще не зовсім погасли вартості свого національного етосу, і він відкидає самозраджену Катерину. В повісті "Наймичка" самодеградація народу продовжується по нисхідній і доходить до стану, де зведення чужинцем стає явищем нормальним, і в народі зникає протест проти свого покритства й наймитства.

В "Москалевій криниці" (1857) — це вповні переможений і підпорядкований національний організм, який, прийнявши чуже світосприймання, знайшовся на дні своєї екзистенції й заперечує себе самого (варнакове каяття). В "Неофітах" і "Марії" — в персонажах Алкида ("сильної людини") й Христа, які вмирають за ідею свободи, довершується перемога над слабкістю й пасивністю та починається процес висхідний — відродження.

"Москалева криниця" (1857) є тезою тем і мотивів "Москалевої криниці" (1847), поеми "Варнак" (1848) та однойменної повісти, написаної в Новопетровському укріпленні (орієнтовано наприкінці 1853—1854 рр.). У другій "Москалевій криниці" Шевченко вводить деякі модифікації персонажу варнака, Максима, Катерини й суспільства навколо нової концепції поеми. "Невинний гріх" і релігійну примирливість варнака в поемі й повісті "Варнак" поет переносить на Максима; самосуд і містичну обнову варнака міняє на помсту й покаяння; природну смерть Максима першої "Москалевої криниці" змінює на насильну смерть; самозраду й самогубство Катерини з цієї ж поеми міняє на смерть Катерини "з переляку", а заздрісне суспільство першої поеми трансформує в пасивне.

Під зовнішньо-ілюзійним побутовизмом поеми захований її іронічний підтекст, і головна концепція нової "Москалевої криниці" — висміяння Максимової "святости" й варнакового "розкаяння", щоб розбудити почуття протесту проти "москалевої криниці" і тих, що "беруть з неї воду".

Шевченко торкається в цій поемі трьох зовнішніх чинників, які вплинули на оформлення Максимової "праведности", варнакового "самосуду" й пасивності суспільства. Це питання самодержавства, ролі народу й православ'я, які були предметом дискусії російських монархістів, слов'янофілів і сторонників західньої орієнтації часу "Москалевих криниць".

Становище російських теоретиків стосовно цих питань впливало з політичного прагматизму державного й пануючого російського народу, який вони гльорифікували, приписуючи йому найвищі чесноти, включно з вродженою моральністю, яка, на їх думку, проявлялась у всіх формах російського православ'я та в монолітності російського народу й особи царя.

Шевченкова позиція до повищих квестій базувалась на засадах національної свободи й рівноправності всіх народів та на універсальних етичних принципах, які поет знаходив у християнському вченні. Шевченко, намагаючись розбудити свій народ з політичної летаргії, протиставляв вільне і взнесле минуле свого народу приниженому його сучасному й не восхваляв, а критикував і висміював свій народ за його пороки смиренності й податливості. Російському православ'ю, з його візантійсько-суздальським підкорюванням народів, поет протиставляв етичність і

чистоту первісного християнства, що збереглося у релігійній філософії його народу.³⁸

В своїх "Письмах к противнику" Олександр Герцен писав, що "Головною віссю, навколо якої обертається наше життя, — це наше відношення до російського народу, віра в нього... й бажання брати активну участь у його судьбах".³⁹ Російські "західники" дивилися на "судьбу" російського народу, в першій мірі, з позицій соціальних і революційних, що частинно збігались з концепціями Шевченка, а російські "консерватисти" дивилися на свій народ як на реалізатора російського месіанізму — державного й релігійного. Визначальними рисами російської нації останні вважали її глибoku релігійність, "віру в царя", "смирненість", "антиреволюційність", "богобоязливність" та природну свідомість святости морального закону і свій самосуд перед цим законом. Вони підтримували власну тезу, що російський народ не потребує громадянських понять законодавства, яке, на їх думку, є продуктом "гнилого Заходу", бо своє суспільне життя росіяни влаштовують на релігійно-моральних засадах.⁴⁰ У цьому, вони твердили, крилась надпересічність і "богообранність" російського народу, а цар є його містичним узагальненням. "Нема, нема сьогодні в світі народу над народом російським", — писав М. Погодін у *Московских Ведомостях* (10 вересня 1856), а М. Катков твердив, що "Російський народ — це передусім його найвища власть".⁴¹ А слов'янофіли визначали православ'я не релігією, а "вірою", яка, за своєю "внутрішньою сутністю" і "призначенням", є "єдиною істинною" і "вселенською" вірою, а реалізування її вселенськості, згідно з Хом'яковим, є місією російського народу.⁴²

Шевченкова "позиція" до повищих положень почалась далеко до виступів Герцена, Хом'якова й інших, але в іншій формі. Він підійшов до цих проблем з позиції нації, яка не мала ні месіаністичних, ні з цим пов'язаних аспірацій, але ряд комплексів, зумовлених тими тенденціями, які голосили російські ідеологи. Формою Шевченкової "аргументації" була не теоретична (часто без наукової переконливості), інтелектуальна спекулятивність російських колег, але форма мистецька — живі картини й персонажі, в які Шевченко втілював політичні, соціологічні й психологічні феномени й пороки доби й свого народу. Ця форма впливала з романтичних традицій іронії, ілюзії та недоречності; з притаманної Шевченковій натурі "іронічної насмішуватості", яку він уважав українською схильністю "прошивати всяку матерію тонкою голкою іронії",⁴³ та, в головній мірі, з Шевченкового глибоко-іронічного розуму. Іронія й сатира характерні більшості Шевченкової творчості, включно з писаною в обставинах заслання. В повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" (1856—1858), присвяченій С. Аксакову, Шевченко називає своїх "непо-

рочних земляків" "безплатними робітниками", що "годується крихтами, які падають від пишної трапези зажерливих". А в повісті "Наймичка" (орієнтовна дата 1852—1853, а авторська 1844) Шевченко з обуренням картає своїх покриток — "Ніякі криваві драми вас не навчать", а в *Щоденнику* називає православ'я тибетсько-суздальським візантинізмом та "головним вузлом давньої московської внутрішньої політики".

"Москалевою криницею" Шевченко бажає викликати в народі самоусвідомлення, самокритику й національний сором за свою нетривкість, перекиньство й мовчазне рабство та розбудити приглушену здатність народу мислити й розрізняти. Пророчі "заклинання", до яких поет звернеться після "Неофітів" і "Марії", в часі "Москалевих криниць" були б безрезультатними, тому треба було "наочно" ілюструвати національні аномалії, вкладати їх у зрозумілий побутовий контекст і викривати перед читачем його інвалідство, наймитство й карикатурність поведінки та вказувати на "криницю" його байдужості до себе.

Витоком колективних та індивідуальних пороків Шевченкового суспільства є не "структуризованість" і "сільський етос", а політична реальність — панування Катерини II, коли остаточно ліквідовано козацьку державність та введено на Україні чужу законність і філософію мислення: "За Катерини за цариці, /Москаль ту викопав криницю..." — пише Шевченко, і продовжує:

Прийшов указ лоби голить,
Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас.
Бо на Україні в нас бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербовали,
Та теж охочих...

Цим новітнім пікінерам⁴⁴ Шевченко протиставить те, що було — колишніх оборонців своїх вольностей: "А що то за люде /Були тії запорожці — /Не було й не буде /Таких людей".

Антиподами ідеалізованих поетом героїв минулого є всі персонажі "Москалевої криниці" — Максим (що в часі руйнування Січі бере участь у здобутті російськими військами Очакова, де його "скалічено" й відзначено "медаллю" й царським "хрестом" заслуги), розкаяний варнак, самозведена й перелякана Катерина, її брат та їх мати-вдова. Це пародійні різновиди скаліченого народу й колективна алегорія російського слов'янофільського ідеалу громадянина імперії: "А Максимові кривому /Нічого не вадить; /Шкандибас на милиці /І гадки не має". Затративши власну подобу, він вдягає чужу форму й "мов генерал" "сановито" ходить по кону Шевченкового маскарадного дійства: "Мундур надіває, /І медаль, і хрест причепить, /І заплете косу, /Та ще й борошном посипле". Це —

актор петербурзького водевілю в переспіві з франко-німецького репертуару. "Я не знаю й досі, — іронічно відмічує поет, — /Нашо воно москалі ті /Коси заплітали, Мов дівчата, та святеє /Борошно псували?" В Максима не лише змосковшений вигляд, але й думання й "суржикувате" мовлення: "Треба работати, — /Було скаже по-московськи, — /А то, лежа в хаті /Ще опухнеш".

Цикл його екзистенції обертається навколо культових практик і ритуального відвідування храму (ще одна прикмета слов'янофільського ідеалу): "Ото ж було, мов генерал, /Максим сановито /Прибереться у неділю /Та й пошкандибає /У храм Божий". Тут з дяком "Апостола" прочитає серед церкви, візьме "святий псалтир в руки", піде "у садочок" на гріб Катерини та "у холодочку" прочитає, "тихо заспіває" "Со святими; та й заплаче". Він — віддзеркалення релігійного фаталізму та безпомічності: "І талан, і безталання, /Все, каже, од Бога, /Вседержителя святого, /А більш ні од кого".

Грамоти, побожності й покори Максим навчився "у москалях" і став апостолом цих чеснот серед "невільників людей, які "толокою" помагають йому копати "криницю", "Щоб заходили з криниці /Люди воду пити /Та за того, що викопав, /Богу помолитись".

Жіночими синонімами Максимового "непротівленія злу" й безсилля є його дружина Катерина й удова — її мати, що "Думала іти в черниці /Або вбитись, утопитись..." Вона віддає свою дочку не за сироту-чумака, який "двічі" посилав і "втретє" думав посилати до Катрусі "за рушниками", але за — то "сяк собі, то так" розбагатілого наймита Максима.

Тоді як удова і її син непомітно зникають з кону Шевченкового дійства, — "тиха" Катерина кінчає свою ролю трагічно. В першій "Москалевій криниці", після пожежі їх з Максимом дому, в якому "До стебла все погоріло, /І діти згоріли", — Катерина (без авторських пояснень) покидає Максима й іде "з москалями" і вкінці топиться (мабуть, зі стыду), а в другій — на вид пожежі, вона гине "з переляку", що є Шевченковим метафоричним відображенням зміни-спаду суспільних настроїв від першої до другої "Москалевої криниці".

В особі варнака Шевченкова іронія доведена до бурлеску, бо тоді, коли карикатурність Максимової "святости" викликає в читача співчутливу посмішку, варнакове каяття й самосуд збуджує гіркий сміх і зневагу. Колишній месник над Максимовою пасивністю й примирливістю, а згодом, над усіми спричинниками національного зла, під тгарем заслання кається, називаючи себе "дияволом проклятим", та просить поетової молитви за свою гріховність. Таким чином, варнак стає українським варіантом слов'янофільського антипротесту й самосуду: "Помолись За мене Богу, мій ти сину..."

Поет іронізує над варнаковою роздвоєністю — свідомого й несвідомого гріха, бо, з одного боку, варнак "тверезо" підпалює

Максимову хату й свідомо веде його на смерть, а з другого, він звинувачує в своїм гріху "сатану", якому "Запродав душу", і який довів його до "Каїнового" й "Іудиного" злочину. "Не знаю, мій друже, — говорить поетові варнак, — /Чи сатана лихо коїв? /Чи я занедужав? /Чи то мене злая доля /Привела до того, — /Таки й досі не знаю, /Не знаю нічого".

Іронією пронизана вся тканина сюжету "Москалевої криниці", починаючи назвою поеми, заплутаністю оповіді, неясним місцем дії, тропами, а кінчаючи іронічною присвятою твору отаманові Чорноморського війська, Якову Кухаренкові, що "забув нашу християнську мову і дощенту побусурманився"⁴⁵ та ходить "вражого черкеса та прескурвого сина по кручах ганяти".⁴⁶

Варнакову оповідь Шевченко будує згідно з законами "байро-нічної поеми" та кінематографічної системи рефлексів-кадрів. Кожна з восьми частин зосереджується на одному або більше інцидентах біографії персонажів, які розвивають і поступово загострюють конфлікт між варнаком і Максимом та завершуються трагічною смертю Максима.

Суспільну панораму й поведінку персонажів Шевченко комунікує властивою його перу синтезою розповідної й контемплативної манер та іронічними коментарями, натяками й дво-значностями. Як обсерватор-монтажист варнакової розповіді, поет дотепно втручається в неї та кпить собі з пародійної обстановки і "серйозної" поведінки героїв. Він *бавиться* своїм "святим" Максимом, "проклятим" варнаком і "тихою" Катрусєю (як і колись своєю покриткою Катериною). Поет наближається до них і плаче над їх долею і, несподівано, відвертається й пародизує їх подоби.

Всі вони — жертви обставин часу, надчасової історичної долі й одне одного; це антигерої й маски трагікомічної містерії-театру абсурду, в якому всі поводяться навпаки. Це алегорії наймитства, сирітства й пікінерства в чужих перуках, медалях і хрестах заслуг. Стилістично "Москалева криниця" (в дусі іронії) складена з несумісних гіперболізованих образів, епітетів, пестливостей, мовних суржиків, релігійних афоризмів та співставлення "високого" й "низького" стилів (церковно-слов'янізмів поруч з колоквиалізмами й вульгаризмами). Максим — "ласкавий", "роботящий", "праведний", "преблагий" та "святий" і така ж — "тиха", "трудяща", "роботяща", "квіточка" й "сонечко" — Катерина; "лукавий", "Іуда", "Каїн", одиникий на світі "диявол проклятий" і "сатана" — варнак та "скурвий син" — удовиченко.

У поемі скрізь іронічні порівняння, протиставлення, анти-тетичні паралелі, несумісні ситуації й двозначності. Традиційній літературній і фолкльорній "криниці" з її символікою життєдайності й національних вартостей,⁴⁷ Шевченко співставить "москалеву криницю" — символ чужих ідеалів. Ставить поруч — "мос-

калеву криницю" й "височенний хрест", як парадоксальний дороговказ до Максимової криниці; порівнює цю ж криницю зі смиренним "божим селом", а Максимову "святість" з "каліцтвом".

Доцільно неясним робить поет сам жанр "Москалевої криниці", називаючи її то "казкою", то "бувальщиною" та наводить символічну паралелю "великої зими" (1787 р.) з пануванням Катерини II (1762–1796), розкаяного "недобитка" варнака з "преблагим" свяцем Максимом та, врешті, "свідомість" і "несвідомість" варнакової помсти.

В ключі іронічних двозначностей потрактована в поемі теж символіка, яка "логічно" функціонує в двох площинах — побутовій і узагальненій, а часом ці поземи тенденційно схрешені. В площині першій — "москаль" має значення царського солдата, "варнак" — каторжника, Максим — сільського сироти-наймита, Катерина — дівчини-сироти, "божий храм" — місця християнського культу, "криниця" — ужиткової необхідності тощо. А в площині узагальненій — "москаль" уособлює чужинця, "варнак" — переможено чужинцем націю, Максим — покори підкореної нації, Катерина — національну наївність і податливість, "божий храм" — суспільну смиренність, а "москалева криниця" — джерела чужих вартостей.

Ці площини, як було відмічено, часто схрещуються, переплітаються і зливаються крізь поетову призму каламбуру й відображують три ґатунки Шевченкової іронії — "індивідуальну", яка віддзеркалює ставлення героїв до світу, "романтичну", що зображує відношення персонажів до протиріч, які існують між реальністю й людськими ілюзіями, та "історичну", що охоплює сили, які є перешкодою людським стремлінням до самореалізації й досконалості.⁴⁸

В Шевченковій "Москалевій криниці" домінує "історична" іронія, закон сильнішого з постійним гоном до панування, освяченого комплексом "богообраности" й "месіанізму", що доводять підкорених до комплексів неповноцінності, самозневаги, карикатурності й різних форм духовного інвалідства. Таким є Шевченкове суспільство в "Москалевій криниці" — його Максим, варнак і Катерина.

Виходом зі стану психологічного інвалідства й комплексу самозневаги, що став феноменом підсвідомим, є "самозневага" свідомою — доброзичлива іронія, сатира й гротеск. І такою, на нашу думку, є інтенція Шевченкової "Москалевої криниці".

1. М. Драгоманов, "Шевченко, українофіли і соціалізм", *Громада* (Женева), ч. 4, 1879, стор. 101. Цитата з І. С. Романченка, "Т. Г. Шевченко у висвітленні М. П. Драгоманова", *Український історичний журнал*, ч. 3, березень 1967, стор. 61.

Оте "перед ким говорилось про кобзаря" донині існує в українській радянській і місцями в західній критиці, коли мова про Шевченкового "москаля" або Шевченкову критику Богдана Хмельницького за Переяславський договір з Росією 1654 р. Не змодифіковано старих коментарів і в критиків "перебудови".

2. Віталій Коротич, "Відповідь на лист критика", *Дніпро*, ч. 7, 1964, стор. 152.

3. Лист Шевченка до Якова Кухаренка з 5 червня 1857. Тарас Шевченко, *Твори в п'яти томах*, т. 5 (Київ, В-во "Дніпро", 1979), 373-374.

4. Лист Шевченка до Якова Кухаренка з 15 серпня 1857, *там же*, стор. 380-381.

5. *Шевченківський словник у двох томах*, т. 2 (Київ: Академія наук УРСР, 1976), стор. 31.

6. *Там же*, стор. 8.

7. *Історія української літератури у двох томах*, т. 1 (Київ: "Наукова думка", 1987), стор. 297.

8. Юрій Івакін, *Поетія Шевченка періоду заслання* (Київ: "Наукова думка", 1984), стор. 134.

9. *Там же*, стор. 141-142.

10. *Там же*, стор. 143.

11. Леонід Білецький і Тарас Шевченко, *Кобзар*, т. 4 (Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук у Канаді, 1954), стор. 96.

12. *Там же*, стор. 99.

13. *Там же*, стор. 92.

14. *Там же*, стор. 93.

15. George G. Grabowicz, «The Poet as Mythmaker». «A Study of Symbolic Meaning in Taras Shevchenko» (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982), стор. 15.

16. *Там же*, стор. 64.

17. *Там же*, стор. 95.

18. *Там же*, стор. 100.

19. Bohdan Rubchak, "Images of Center and Periphery in the Poetry of Taras Shevchenko", «Studies in Ukrainian Literature», Edited by Bohdan Rubchak, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.», Inc., volume XVI, 1984-1985, Number 41-42 (Clifton, N. J., 1986), стор. 87.

20. Юрій Івакін, *цитована праця*, стор. 142.

21. *Там же*.

22. Леонід Білецький, *цитована праця*, стор. 103.

23. Леонід Плющ, *Екзод Тараса Шевченка. Навколо "Москалевої критики"*. Дванадцять статтів (Едмонтон: Канадський Інститут українських студій, 1986), стор. 146.

24. Юрій Шевельов, "Слово впроваду до Леоніда Плюща як шевченкознавця", у книжці Леонід Плющ, *Екзод Тараса Шевченка*, стор. 20.

25. *Там же*, стор. 21.

26. *Там же*, стор. 13.

27. Юрій Івакін, *цитована праця*, стор. 138.
28. Леонід Білецький, *цитована праця*, стор. 102.
29. Микола Шлемкевич, "Глибинна верства світогляду Шевченка", у книжці Микола Шлемкевич, *Верхи життя і творчості. Промови — Доповіді* (Нью-Йорк — Торонто, 1958), стор. 92.
30. Юрій Бойко, *Вибране*, том I, стор. 101.
31. Юрій Івакін, *цитована праця*, стор. 138.
32. Леонід Новиченко, "Шевченкова вселюдськість", *Сучасність*, ч. 5, травень 1989; і в *Літературній Україні*, ч. 23, червень 1989.
33. *Там же*.
34. Дмитро Чижевський, *Історія української літератури від початків до доби реалізму* (Нью-Йорк: УВАН у США і НТШ, 1956), стор. 439.
35. Юрій Бойко, *Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури* (Мюнхен: Український Вільний Університет, 1956), стор. 53.
36. Юрій Івакін, *цитована праця*, стор. 139.
37. У Статуті Кирило-Методіївського братства наголошувалося: а) "Товариство і кожний член повинні узгоджувати свої дії з євангельськими правилами любови, лагідности й терпіння"; б) "правління і законодавство, право власности й освіта в усіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа" і в) "щоб свята віра Христова була основою закону і суспільних справ у цілому світі і в кожній речі посполитій". А в зверненні кирилومتодіївців до польського і російського народів говорилося: "і нехай метою життя і діяльності кожного з вас буде: слов'янський союз, загальна рівність, братерство, мир і любов Господа нашого Ісуса Христа". (З доповіді Степана Козака, 1987).
38. Питання Шевченкового ставлення до російських слов'янофілів опрацьовано у книжці Івана Дзюби *У всякого своя доля (Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами). Літературно-критичний нарис* (Київ: "Радянський письменник", 1989), 376 стор.
39. Іван Дзюба, *цитована праця*, стор. 186.
40. *Там же*, стор. 186, 189.
- "Принцип переваги морально-релігійного начала над громадянським, совісті над законом слов'янофіли поширювали і на весь державний лад Росії" (*Там же*, стор. 190).
41. М. Н. Катков, *1864 год. Собрание передовых статей "Московских Ведомостей"*, Вып. 3 (Москва, 1887), стор. 774. Цитата з: Іван Дзюба, *цитована праця*, стор. 191. На цій же сторінці наведено слова К. С. Аксакова: "... Русский народ по существу своему никогда не посягнет на власть правительственную".
42. *Там же*, стор. 140.
- "Русской Бог, Святая Русь — подобных наименований Бога и отечества, кажется, ни один европейский народ не имеет", — писав В. А. Жуковский. *Полное собрание сочинений в 12 томах*, т. X — (СПб, 1902), стор. 121; див. Іван Дзюба, *цитована праця*, стор. 143.
43. *Шевченківський словник*, т. 1, стор. 259.

44. Пікінерські полки — це військові поселення з козаків і селян у південній Україні, які були створені російським урядом у 1764 р. (скасування Гетьманської держави). В 1783 р., після приєднання Криму до Росії, пікінерські полки були ліквідовані.

45. В одному з листів до Шевченка Кухаренко, вживши російського вислову, назвав Шевченка своїм "закадичним другом", замість, "задушевним приятелем", на що поет йому відповів: "А тепер я заходжусь сердитися на тебе, отамане, наш батьку кошовий! Мабуть, ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував, що зовеш мене *закадишним* другом. Чи ж чути було коли-небудь меж християнами таке бридке, паскудне слово? Мабуть, ти, батьку, забув нашу християнську мову і доценту побусурменився? Та дарма! Зови, як знаєш, тільки не забувай твого искренного Т. Шевченка" (лист з 17 січня 1859). Це Шевченкове обурення на Кухаренка відмітив Павло Зайцев, який вважає, що це був час загостреного ставлення Шевченка до російської поведінки в Україні й нівечення української духовної самобутності. Маляр Григорій Честахівський, який познайомився з Шевченком у Петербурзі 1858 р., занотував таку Шевченкову репліку: "А поганець-москаль топче його (український народ. — Я. Р.) личаком калюжним і сам не знає, паскуда, яке добро нівечить". І далі: "Показуючи якось гостям свій ескіз до епізоду з життя Мазепи, коли мазепинці ввіймали якихось козаків, прихильних Москві, Шевченко заімпровізував перед слухачами діалог між Мазепою й Войнаровським і тими козаками-зрадниками:

Старий гетьман і питає їх:

— А що там діється в нашій неньці Україні, чи ви й козацтво хоть трохи одумались, що москалі ведуть усіх нас до згуби?

— Ні, пане гетьмане. Ми і вся Україна дуже ремствує на твоє порядкування на Україні, що звів таке горе на весь люд козачий.

Войнаровський, почувши таку розмову, як опарений, схопивсь на ноги — та за пістоль:

— А, клятї душі! Я вам приткну язика кулею до горла, щоб ніхто не почув вашої поганой мови. Не гетьманське порядкування, а сонний мозок ваш зводить на вас і все козацтво горе й веде до згуби, самі підставляєте москалеві ноги, щоб надівав вам важкі пута, залізні кайдани, й гнетє шиї, щоб запрягав вас у віковічну цугу. Ось підждіть трошки, тільки дайтеся москалеві запрягти вас в шори та в вбори, а тоді вже, поки світа сонця, він буде вашим погоничем, а ви — повозарі чужого тягла. (Павло Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*, 1955, стор. 322-23).

46. З листа Шевченка до Кухаренка з 5 червня 1857.

47. Порівняймо кінопритчу Івана Драча "Криниця для спраглих" (*Дніпро*, ч. 10, 1964) та теми й мотиви "криниці" в інших сучасних письменників.

48. Hallie Anne White, "Irony and Poetic Point of View in Cyprian Norwid's «Ironia»", in «Slavic and East European Journal», Volume 23, Number 4, Winter 1988, стор. 586.

МОВА І ПОЕТИЧНЕ ПОКОЛІННЯ

(Міркування дилетанта)

Віктор Неборак

I

Чим відрізняється одна літературна епоха від іншої? Найперше мовою. Так, адже спочатку потрібно вивчити мову, якою написано той чи інший твір, щоб уже потім збагнути, про що ж у цьому творі йдеться. Спробуйте зрозуміти хоча б *Іліяду*, маючи першоджерело і не володіючи мовою Гомера. У вас є вибір — або вивчити цю мову, довіряючись теперішньому станові розвитку класичної філології і своїй наполегливості (цей шлях благородний, але важкий), або прочитати переклад на мову, яку ви добре знаєте, і взяти до уваги всі можливі коментарі до тексту поеми. Друге зробити набагато простіше, ніж перше, друге доводиться робити і теперішній грецькій культурі, оскільки вона належить до іншої літературної епохи і має свою мову. Але у цьому випадку ми маємо справу все таки не з самою творчістю Гомера, а з її більш чи менш точним переказом, хоча це не означає, що першоджерело для нас недоступне — до нього веде важкий, але благородний шлях.

Щось подібне можна сказати, наприклад, і про *Слово о полку Ігоревім* — велика кількість перекладів перш за все на східнослов'янські мови (навіть чи є так багато версій цього твору, скажімо, англійською мовою — чим далша мова, тим переклад ближчий до загального змісту і віддаленіший від формо-змістової конкретики оригіналу) підтверджує той факт, що переклади, яка б не була їх кількість, нездатні вичерпати усього закладеного в художній матерії першоджерела, оскільки субстанційна основа літературного твору — мова. Мова — це в певному розумінні одне з втілень часу. Ми віддаляємося в часі від твору (від моменту його написання), ми віддаляємося і від мови його написання — отже ми з часом потребуємо перекладу.

Але мене цікавить не питання перекладу.

Продовжу серію запитань і відповідей.

Чим відрізняється одне літературне століття від іншого? — Найперше мовою. Чим відрізняється Сковорода від Шевченка? — Найперше мовою. Яке завдання стояло перед літературним авангардом двадцятих років ХХ ст., в тому числі і на Україні? Найперше завдання модернізації поетичної мови (ширше — мови художньої літератури). Яке завдання стоїть перед кожним літературним поколінням, а конкретніше — перед кожним худож-

ником слова? — Найперше мовне. Нехтування цим завданням (можна сказати — покликанням) призводить до того, що літературний твір (напрямок, література) втрачає свою субстанційну основу і просто-напросто нездатний підняти весь комплекс естетичних, світоглядних, соціальних — і т. д. і т. д. — питань, які щоразу нав'язує життя. Вибачте мій чорний фантазмагоричний гумор, але уявім собі, що вийшло б (і чи вийшло б?), якби Котляревський писав *Енеїду* мовою Сковороди, чи Шевченко творив би *Кобзар* мовою Котляревського? Та це ж ніяк не принижує значення кожного з наших клясиків — вони належали різним літературним і мовним часам, були їх найбільшими виразниками і саме тому й стали клясиками.

Я думаю, що закони літературного розвитку універсальні, і сучасне підпорядковується їм з такою ж необхідністю, як і минуле. Я вважаю, що з'ява найновішого поетичного покоління української літератури означає, що "мовно-часовий лічильник" вибив ще одну цифру.

II

Тепер — кілька метафор. Мова — це рухливе дзеркало, зона зіткнення макро- і мікросвітів, шось на зразок поверхні моря, яка є одночасно і поверхнею неба, якщо точку зору перемістити углиб. Жива мова — це не стільки дзеркальна площина, скільки уся сукупність істот, рослин, предметів, котрі в ній відображаються. Хоча істоти і рослини з часом перетворюються в мул, корали, вапняк і т. д., мурують собою дно (основу). Чому дзеркало рухливе? — Таким його робить час. Клясика — це вежі, муровані з ефемерної змінної мовної матерії, які підносяться над цією матерією (тим самим підносять і її) в позачасовість — в абсолютний час вічності.

Отже, кожне літературне покоління має у своєму розпорядженні клясику як статичний стан мови і теперішню всепроникну відмінну і мінливу мовну стихію з усіма стилістичними рівнями (і з їх відсутністю), сленгом, суржилом і т. д. і т. п. — як динамічний її стан. Завдання кожного літературного покоління — відчутти ці стани і примирити їх. Якщо це вдається — з'являється нова клясика. Якщо ж ні — покоління стає або епігонським, або експериментальним. Іншими словами — завдання формування літературної мови завжди залишається актуальним, у кожному разі для поезії. Абсолютний слух на традицію і на теперішній стан мови — необхідна і основна умова для кожного справжнього нового поетичного покоління. Є постаті в літературі, які не належать тому чи іншому поколінню, хоча за віком могли б належати. Це наслідок відсутності "абсолютного слуху" — людина працює на інерційному маховику або традиції, або кон'юнктури "теперішнього стану

мови". Візьму на себе сміливість твердити, що таких літераторів — переважна більшість, але це не означає, що вони непотрібні. Коли літературний процес твориться за своїми, а не за чужими законами, ця "переважна більшість", можливо, навіть і стимулює з'яву нової класики. На Україні, на жаль, маємо справу з винятками, а не з правилом, бо земний полюс абсурдності на довгий час затримався саме над нашою благословенною землею, і стрілки всіх компасів і годинників у нас були малоприслужними.

Отже, не вдаючись до уже відомих історико-культурних екскурсів, можна стверджувати, що нині ось уже вкотре ми виходимо з царства абсурду і хочемо рухатися до природних форм життя (в нашому випадку — природних форм творення національної культури).

Чи такий стан речей відсуває мову як першозавдання поета на якийсь інший плян? — Ні. Хоча подібна думка часто традиційно "по-українськи" поширюється, тобто — нині потрібніші вірші про збереження української мови і т. д., ніж вірші, написані гарною і новою поетичною мовою про все інше чи невідомо про що. Я ж думаю, що вірші про екологію мови — це одна з багатьох повноправних тем поезії, але той, хто їх пише, повинен крім "абсолютного слуху" і почуття моральної відповідальності володіти і всім світом поезії, щоб його слово було не порожнім звуком.

Поезія фіксує слово

Це банальна істина, але ми про неї часто забуваємо, і це відбувається не лише тому, що поезія переносить слово з комунікативної сфери в естетичну, тобто — на рівні лексичному. Поезія фіксує слово завдяки своїй першій і головній ознаці — ритмічності. Але ми забуваємо і про те, що ритм — це не лише п'ятистоповий ямб, і не лише чергування рядків з чоловічими і жіночими римами у катрені, і не лише силабо-тонічна система віршування, і не лише ритмізований чи спрозований верлібр, — а все це і все ще невідкрите і невикористане разом узяте. Тільки тоді слово міцно фіксується, вступає в багатогранні зв'язки з іншими словами, виявляє свою поліфонічність... — стає міцним матеріалом для мурування нових клясичних веж. Не дивно, що антична література творилася в могутніх державних структурах, адже поезія в ті часи володіла багатим арсеналом фіксувати слова, завдяки цьому творилася міцна літературна основа мови, і (я переконаний, що це речі взаємопов'язані) міцнів державний устрій. Держава — це устрій, упорядкування, порядок, зафіксованість. Поезія (клясична, в кожному разі) — те саме. Але я — за упорядкування багатства, а не за диктат бідности.

Що ж ми маємо у пляні зафіксованости слова у нашій тепе-

рішній українській поезії? За невеликим винятком — бідність. Одноманітність і поверховість силабо-тоніки. Закам'янілість строфіки — катрени, катрени, катрени, а переважно — нудний суцільний ритмізований текст. Древній "книжний" синтаксис, глухота до нових довколишніх ритмів, одноманітне повторення відомих. Самоповторення. Поети не розуміють, що самоповторюючись, вони самі себе баналізують. Дивовижні табу навіть на рівні лексики. Не кажу вже про тематику. (Стверджую, що слово "панк" освоїлося українською поезією лише десятиліття після виникнення панкмоди і поширення її на Україні. Для Шевченка, наприклад, не було проблемою вживати чи не вживати такі новітні в його часи слова як, скажімо, "слов'янофіл").

Краща частина нашої поезії тримається традиції, вважаючи, напевно, що це єдиний вірний спосіб зберегти те, що ще залишилося. Але якщо перегинати і тут палицю, то такий стан може перетворитися в спосіб відправити українську літературу разом з її прекрасною традицією в архів.

Чергова хвиля верлібрової поезії, піднята вітром свободи перебудовних років, у своїй масі засвідчує ту ж таки одноманітність, бо, на моє глибоке переконання, верлібр може бути багатим лише на тлі багатой ритмізованої поезії. (Я маю на увазі наймолодших, а не, боронь Боже, таких поважних метрів вільного вірша як, скажімо, Голобородько, Воробйов, Лишега).

Але з'являються люди з іншої парафії, люди, які розуміють не лише призначення поезії, а й своє місце і своє призначення в цій поезії, творчість яких заперечує все написане у попередніх трьох абзацах.

Варто назвати хоча б одне прізвище — Юрій Андрухович.

Але на нього, як і на всіх нас, чекає ще "море мови", живої і цілющої мови, в якій ще стільки невикористаних можливостей — і в цьому, я вірю, її майбутнє.

P.S. Уважний читач знайде у цих міркуваннях приховані посилання на багатьох відомих людей — від Т.-С. Еліота до Г. Гачева і М. Рябчука. Це не плягіат — це обізнаність дилетанта.

ПРО СОКРОВЕННЕ В ПОЕЗІЇ І МОВІ

Павло Мовчан

Центральним словом у розмовах про сучасну поезію є *правда*. Так, саме правда, правдивість, а не образність, не метафоричність, навіть не сповідальність. Правда про поезію — це розмова про справжність поезії...

Справжня поезія, здавалося б, не потребує ані адвокатури, ані звинувачень. Здавалося б... Але... Ми ж знаємо, що саме справжній поезії виставляли найчастіше рахунки, звинувачуючи її в найтяжчих ідеологічних гріхах.

При тому завжди виступали проти поезії ніби в ім'я самої *поезії*. Але якої поезії? Та, ясна річ, заангажованої. Критики поезії частіше виконували функції наглядців поезії, підстьобуючи політичними багонами неслухняних, відлучаючи норовистих від політичних черед чи табунів, а точніше, від так званих обойм... а відтак і від літературного процесу та продукуючих органів. Усім нав'язувався загальний модель поезії, в основі якого була так звана громадянська проблематика, себто політична риторика на теми відданости соціялістичним та революційним ідеалам. Цей універсальний модель уніфікував багато творчих особистостей. *Свій*, критиками створений модель, намагався стати *нашим*. Моделем для всіх.

Все, що вписувалося у параметри, задані творцями зразків, рішуче засуджувалось, відхилялось. Культивувався лише один вид поезії: ідеологічно-доцільної, надійної, морозостійкої, який не боявся ані посухи, ані надміру вологи... І проростав він всюди однаково "врожайсто", що на посушливому Півдні, що на холодній Півночі.

Тим часом дехто почав вирощувати нові "гібриди", деякі критики вже заходилися "районувати" нові поетичні сорти: "ГУЛаг", "Чорнобиль", "Соловки" замість нерентабельних, низьковрожайних сортів "Піонер", "Комсомол", "Партія"... Хоча, переглядаючи сторінки провідних журналів *Вітчизна*, *Київ*, можна сказати про певну інерцію у формуванні добірок та доборі авторів, у тематичних орієнтаціях. Чути "відгуківання". Тут і інерція вчорашнього дня, і певна смаківщина.

Сучасний стан нашої поезії, очевидно, певним чином відбиває і стан нашої духовности, стан перебудови на Україні. Є якесь силуване намагання подолати "вчорашні" бар'єри. Та все ж сила інерції значно переважає силу художню, через те і хапається той чи той вожатий за так звану художню тему. І виходить, що тема гостренька, а рівень художній низенький.

"Тупенькі" теми поступаються "гостреньким". Алеж не тупістю чи гостротою визначається художність поетичного твору, і навіть не читабельністю, про яку говорив на спільному обговоренні поетів і критиків Микола Рябчук, котрий на власне питаннях, "чого вимагати від письменника", відповів, що є найпримітивніша і найпростіша вимога, "щоб цікаво було читати, щоб твір був мінімально художній"... Ось цим мінімумом і обмежуємось, при цьому змінюючись лише відповідно до політичної кон'юнктури... Себто міняючи мінуси на плюси. А тарабарщина залишається: п'ятикутний ямб чи оптимістичний державний хорей автоматизують і так уже заавтоматизовану свідомість... А де ж правдивість почуттів, гострота думки, а не теми, обеззброююча відвертість, молитовна зверненість до Неба, гіркота спокути, розпачливість докору? Де велика правда Слова? Сьогодні є все в арсеналі поетів: метафоризація, гіперболізація, параболізація, публіцистизація, соціологізація, актуалізація, деперсоналізація, абракадабризація... Але ще чогось бракує. Можливо, їй, поезії, завжди чогось буде бракувати в теперішньому часі? Можливо, їй завше потрібен минулий час, потрібна відстань, потрібен чуттєвий зазор поміж подією та словом? В такому разі ми виходимо на проблему досить важливу: місце поезії в сьогоднішньому суспільному житті, житті наскрізь зполітизованому, в якому місця для трансцендентного немає. Нині від літератури, як зазначив у *Вопросах літератури* (ч. 1, 1989) литовський критик Вітаутас Кубілюс, чекають (вкотре чогось чекають!) розмови відкритим текстом про всі прояви соціального, а я додам, і національного зла, без будь-яких метафор, символів, езопової мови... Проте художня мова якраз і відрізняється від мови звичайної (в даному випадку я маю на увазі публіцистичну) саме образним своїм ладом, абстрагованою узагальненістю. І виникає не просте питання: як зберегти посеред пекучих актуальностей фундаментальність людського буття, як не втратити "подих вічності"?

Нас знову заохочують до того, що І. Франко називав експлуатацією "верхньої свідомості", себто репродукування напівхудожньої інформатики, не переплавленої, опущеної через "нижню" свідомість, себто підсвідомість. До речі, застійні часи відзначилися тим, що в "нижню свідомість" якраз багато поетів занурювалися, тікаючи від клішування верхньої свідомості, яку обертали до позитиву. Тепер же помінялися знаки, а рівень зостався тим же... Поетизований чи белетризований делітантизм не потрібен був ні вчора, ані сьогодні. Статті фахівців з питань екології, соціології та політики набагато цікавіші, аніж будь-який твір на цю ж тему, написаний на рівні "верхньої свідомості"... Потрібне занурення будь-якого факту в те саме "підземелля", яке ми називаємо підсвідомістю. Бо поезія — суб'єктивістська, саме сучасна поезія...

Стара поезія розглядала світ "сам по собі", як і фізика: світ, як данність, розглядала довжину світу та часу, а не довжину часопростору, себто хронотопа, світу-неподільности...

Чому сучасна поезія суб'єктивістська? Бо вона відносна, як і фізика, що виходить також із принципу відносности: *описи всіх спостережуваних явищ відображають відношення зовнішнього світу до спостерігача*. Звідси — довжина та тривалість не є властивими зовнішньому світові: вони суть відношення зовнішнього світу до певного спостерігача. Змінилося ставлення до світу, його масштаби, його метрика, відповідно змінились і зображувальні засоби. Знання змісту світу, відбитого в давніх поетиках (гимнах, піснях, мітах), змінилося на знання структурних форм: ось чому метафора стала і буде домінуючою, ось чому триває звертання до сну, марення, видіння. Слово ніби вивільняється від власного змісту, вона стає символічною формою, шкаралупою... Багато слів — мало змісту — такий стан речей, як і те, що зауважено було ще древніми китайцями: багато законів — мало моралі. Поезія, як і образ, як і метафора, стала трюїстичною, і вона водночас стала вторинною по відношенню до класичної поезії, бо залежна від неї, і виникає ця залежність від ставлення до класичної поезії як до реальности. Поезія ж до того часу жива, функціональна, доки її символи, образи зберігають моральний, трансцендентальний зміст, себто релігійний, котрий значно глибший, аніж естетичний, на який ми всі були зорієнтовані тривалий час.

Безсмертне все, але безсмертя Всього — смерть усіх. В еволюційному процесі все особисте офірується безособовому, все живе — мертвому, все любляче — ненавидячому.

Кантівська ідея Людства як Особи, можливо, колись і здійсниться, але всезагальної, а не уніфікованої, тому потрібно потішитись з розмаїття всіх напрямків, всіх стилічних пошуків. Але кожен пошук, кожен прояв стає фактом літератури, якщо він забезпечений належним художнім рівнем.

Слово моделює психіку. Поетичне ж слово — душу... Нове слово в поезії перш за все пов'язане з новим ставленням до субстанціональної природи мови, себто ставленням змісту слів і висловлюваних в цілому в них звучань...

Шлях від віршотворця до поета складний, він такий же як, наприклад, шлях від індивідуума до Особи.

Соціальна система дається, як нормальний масштаб поведінки людини — це формальна структура узагальненої поведінки. Так само дається мова. Слова наділені не лише енергією змісту, але й ритмікою. Проте сам ритм автоматизує і слово, і мову, заколихуючи, так би мовити, його зміст. Проте ритм може і активізувати смислову енергію слова. Ритм створює певні вібрації мовні. Але він же і обмежує ці змістові та фонетичні вібрації. Тому най-

вибуховішими поетичними текстами є ті, в яких закладена смислова аритмія, яка підпорядковує собі ритмічні, а точніше метричні вібрації. Цей метод "аритмізації" досить вдало використовують поети так званої групи бубабістів. Але вони досягають лише зовнішнього ефекту. Тут вибухи не смислові, а фонетичні, що нагадують піротехнічні "канонади" під час озвучення художніх фільмів. Ці вибухи бубабістів мають горизонтальні напрямки і рідко коли скеровані вгору. Фасрверк на площині: чия ракета буде пущена далі? Чи не свідчить це про те, як і на поезії позначилась відсутність у суспільстві релігійного життя, релігійного досвіду. Я про це кажу тому, що при пильному погляді на літературу як давню, так і дореволюційної доби, ми зауважимо, що при всій строгій канонічності, при надмірній метричності всієї культури змістова асиметрія була спрямована вгору, до трансцендентного і робила ту культуру, ту літературу вельми динамічною.

Наше життя, і ми самі, так би мовити, збудовані і метрично, і строфічно урівноважено: ліва рука ритмується з правою, праве око з лівим, одна півкуля з іншою. І наше життя б застигло, якби не було асиметричного поривання, виломлювання з циклічної заданості, метричної визначеності: вдих — віддих, прилив — відплив... Асиметрія змісту — це динаміка життя. Але ця асиметрія не задля самої асиметрії, а задля поступу. Динаміка життя — це завше перекособочення інертного порядку задля витворення нового, якісно нового. Сама ж якість забезпечується не лише зміною метрики, а змістовим оновленням. Оновлення по вертикалі — це духопіднесення.

Мову створило високе поривання, через те мова завжди вертикаль. А поети найпричетніші до мовотворення, до духозрушення. Поет ніколи не досягає напередвизначеності. Якщо ж він цього досягає, він стає власним епігоном.

Людина перш за все мовна, а в мові вона і символічна, і релігійна. Адже саме мова компенсує недостатність людську, її неповноту. Ми намагаємося в поезії перш за все спіймати в пастки слів, образів якийсь вищий зміст, якісь вищі знання про світ, про всесвіт. І якщо є Бог, то він спілкується через слово. Через те слово у всіх релігіях світу обожнювалося, ідентифікувалося з самим деміюргом. Поетичне слово — це вищий стан мови, вищий вертикальний стан душі. Бурлеск і буфонада — це прекрасно, але це важелі для перекидання, перевертання горішнього донизу, горішнього, що стало самодостатнім, що стало надгробком верховному. Мені особисто імпонують і завзяття, і патос "перевертання" бубабістів, що скидають фанерні пам'ятники соцреалізму, але мене не вдовільняє лише сам процес, який може стати на все життя творчим принципом "зверження", а не ствердження. Все таки центральним словом у розмові про поезію і її стрижнем

є істина. Правда по відношенню до істини така, як часу до вічності, як прози до поезії.

Правда звернена донизу, а істина завжди догори.

Криза гуманізму, яку ми пережили, саме і сталася через те, що ідеал будувався на низових, тобто людських начатках, а не на горішніх, верховних, божественних. Поезія — це завше стосунок до кореневих аспектів буття та його ціннот, це адресація до вічності. Слово в поетичному тексті завжди тяжіє до узагальнень, через те воно символічне. Воно символічне ще й тому, що у кожного слова була і є своя біографія, своя найвища подія, яку можна вичленувати саме з поетичного контексту. Поезія бачить час і простір завше також загально, хоча деталі можуть бути конкретними. Там, де виявляється поетична запрограмованість, там завжди "тхне" прозою, тому що емоційне розгортання теми не властиве прозі, тому що проза підпорядкована авторському задумові, тематичній передбаченості. Вся відмінність поміж прозою та поезією полягає в різному художньому сприйнятті світу. В прозі принаявна лірична індукція, яка вимагає конкретности та індивідуалізації, а поезія до узагальнено-ідеального. Це те, що споріднює усіх поетів — духопіднесення в зону ідеального світу, куди веде мова великої простоти, такої бажаної, прагненої усіма творцями, котрі пошукують істини. А якщо ж пильніше приглянутись до поетичних шедеврів, то це мова, як не дивно, загальна, яка подолала естетичну нормативність, подолала наперед визначену цінність та значеневість. Поет досвідчений, а то й видатний, немов би зрікаючись індивідуального, прагне розмовляти традиційними поетичними формулами: простота мови та зрозумілість образу. Чи не такої еволюції зазнають і видатні прозаїки. Згадаймо хоча б Л. Толстого, котрий пройшов шлях від "потому свідомости" до народних оповідань.

Сьогодні висока поезія викликає посмішку. Та висока ж поезія — це перш за все прагнення ідеального стилю, відфільтрованої мови, мови не для утаємничених, а відповідної до орфічного стану душі.

Орфічна мова — це мова не вишуканого краснобая, а мова недорікуватого, через те в ній і не може бути закодованих слів чи образів. Мова проста, слово просте, але ставлення до предмету символічне. Не слово — символ, а предмет — символ. Мусить бути поезія не вибраних слів, а вибраних станів душі.

В поезії останніх років відбулося, незважаючи на соціально-політичну "засміченість" та "застійність", жанрове очищення: стильова інакородність була подолана, вірші-мутанти майже вимерли, імітації були викриті. Та тепер ми знову стаємо свідками, як виплоджуються вірші-кентаври, вірші-мутанти, а імітації пхаються попереду творчої справжності. Фільтрація, що відбулася на

рівні лексики, знову засьорбнулася сміттям. Поетична мова за останні роки була обернена до накопиченого досвіду поетів-клясиків та до поетів, творчість яких офіційно не визнавалась. А тепер вона набула певної об'єктивності, яка вимагала підпорядкування індивідуального досвіду. Як би не оновлювався поетичний словник, але є "вічні" слова, слова-носії важливих поетичних значень, без яких немислимий справжній поетичний словник. Наприклад, "душа", "життя", "смерть", "небо", "вода", "сон". І вся справа, певно, полягає в тому, наскільки насичуються, набувають емоційним змістом згадані вище стільники мислі. Тільки тоді, коли ці слова "підключені" до вічності, відповідно до високого почуття, тоді вони стають функціонально оновленими. А підключеність до вічності — це ще й означає передчувати, передбачати, це певна провіденціальність поета. Сьогоднішні поети покладаються більше на уяву, аніж на почуття. Багатозначність символів витіснила емоційно-точну визначеність. Продовжується мітологізація свідомості, але вже на іншому рівні та з іншими ідеологічними знаками: брежнєвський посталінізм не демонтується в свідомості, а переакцентовується. Наголос зсунувся на другий склад: не на наголошене "а" в слові "Сталін", а на "і". Безсмертна ідіологема виявила нові ознаки.

Нові міти про сатану Сталіна та розп'ятого Бухаріна покликані ніби пояснити нам картину надовколишнього світу. Насправді ж виходить зворотне. І ми вже сприймаємо цей змітологізований світ як певну цілісність, як втілення завершеної системи пояснення *нового* світу. Добро і зло розведені по своїх місцях. Проте це спрощена система. Ієрархія цінностей, швидко перекомпонованих, знову накидається нам без врахування незмінних цінностей: чесності, порядності, сумлінності і т. п. Продовжується політизація як життя, так і літератури... Нам потрібна загальна демітологізація свідомості через прилучення до джерел трансцендентних: релігії, світового мистецтва, історії власної. Нам потрібно здобути перш за все душевну рівновагу. А вона здобувається не пімстою, не "аз воздам", не іронією, а поверненням до того ґрунту духовної стійкості та надійності, на якому можливе проростання душі. Більшість же наших поетів нагадує ті самі євангелічні зернята, що посіялись на камені. На що вони спроможні щонайбільше, так мені здається, то це пророкти. І за умов достатньої вологості. Але ухопитися за ґрунт і вигнатися у повноту душевного зросту ще неспроможні. Можливо, я і помиляюсь.

УКРАЇНСЬКИЙ СКУЛЬПТОР МИХАЙЛО ГРИЦЮК

Галина Скляренко

Скульптура України останніх десятиріч відома у світі лише в її "соцреалістичному варіанті". І це цілком зрозуміло: мабуть, саме на Україні і насамперед у пластичності догмати славнозвісного методу набули чи не найбільшого розвитку. Тому вона не відіграла в сучасній образотворчості провідної ролі, а тільки трансформує окремі тенденції, що генеруються в живописі.

Але і тут є кілька імен, без яких неможливо уявити собі сучасне українське мистецтво. До них перш за все належить Михайло Грицюк, творчість якого можна віднести до видатних художніх явищ нашого часу.

На жаль, як і багато інших талановитих українських майстрів, він не мав належної репрезентації ані вдома, а тим більше у світі. Його доробок ще чекає серйозного дослідження. Тому ця стаття є скоріше спробою привернути увагу до творчості цього художника, чий справді трагічний талант вмів у собі складні естетичні, етичні і моральні проблеми свого часу.

Михайло Грицюк у співавторстві
з Анатолієм Фуженком і Юлієм Синкевичем,
Пам'ятник Шевченкові в Москві
(бронза, 1964)

Михайло Грицюк пішов з життя в 1979 році в наслідок тяжкої нетривалої хвороби, не переступивши порога свого п'ятдесятиліття. Він був людиною незвичайної долі: українець, народився в 1929 році у Польщі, в 1937-му його родина емігрує до Аргентини і поселяється в Буенос-Айресі. В 1946-му він вступає до летунської школи, але незабаром залишає її і вибирає училище декоративно-ужиткового мистецтва, де навчається на живописному відділі. В 1952-му Мігель Грицюк отримує ІІІ премію на конкурсі молодих аргентинських митців. Потім — захоплення скульптурою, заняття у приватній школі в Гуана Карльоса Кастаньо та Люїса Перльотті, знайомство з видатним мордовським скульптором Степаном Ерзьєю, що мешкав тоді в Буенос-Айресі... Влітку 1955 року Грицюк виїжджає на Україну. І знову вчиться — спочатку в художній школі, а потім в інституті у Києві. З цим містом пов'язане все його подальше життя.

... Творча кар'єра розпочиналася блискуче: зразу ж після закінчення інституту початкуючий автор Михайло Грицюк разом зі своїми однокурсниками Юлієм Синкевичем та Анатолієм Фуженком перемагає на великому, поважному і представницькому конкурсі на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Москві. Створена ними скульптура була встановлена в 1964 році біля готелю "Україна" і досі є одним з кращих прочитань образу Великого Кобзаря.

Насичений, стрімкий темп життя був обраний ним одразу і назавжди. Він наче передчував, що часу небагато, треба поспішати, тому працював піднесено і плідно: участь в роботі над дев'ятьма пам'ятниками та меморіальними ансамблями, 5 нереалізованих проєктів і перш за все станкові композиції, портрети — 95 робіт значаться в останньому каталозі його посмертної виставки (Михайло Грицюк, *Скульптура*. Каталог виставки. Київ, 1982. Автори вступної статті С. Гурок, Б. Лобановський). Саме у станковій скульптурі виявилася вся оригінальність та значущість його таланту...

У Тараса Шевченка є сумні рядки:

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пече.
Мені невесело було
Й на нашій славній Україні.

Здається, вони написані і про Михайла Грицюка. Ні, його не можна віднести до так званих "неофіційних" художників. Він був і членом Спілки художників, і отримував офіційні замовлення. Але протягом свого надто короткого творчого шляху він постійно відчував на собі те відчуження від офіційної системи, що наче відсовувала його вбік, створюючи навколо майстра атмосферу

"непомічання": його забували, як забувають і нині, у великих критичних оглядах, його старалися обминути при формуванні виставок, при державних закупках творів, що склали єдине джерело заробітку... За життя майстра відбулася лише одна (разом зі скульптором Ю. Синкевичем) його персональна виставка — в Києві у 1975 році. Вона була подією. Після одноманітних гладенько-кон'юнктурних портретів "передовиків праці", військових та гарненьких дівчат, що заповнили тоді виставочні зали, творчість Грицюка сприймалася справжнім вибухом людських почуттів, пристрастей, страждань та надій. Вона наочно показала, що в українській скульптурі з'явився майстер по-справжньому світового масштабу. Він приніс зі собою велике Мистецтво, свіжий подих вируючого світу, акумулюючи у своїй творчості різні художні школи, напрямки, перетлумачуючи традиції образотворчості ХХ століття через своє бачення світу і відчуття пластики. Сміливість його мислення, трагічний гуманізм образів, висока професійна культура задавали той рівень, що й досі зостається взірцем художньої майстерності.

Але творчі пошуки художника були далекі від соціалістичної доктрини, вони не вписувалися в "офіційну лінію" і тому заважали чиновникам від мистецтва... Після смерті майстра відбулися лише дві виставки його творів: посмертна в 1982 році і друга — на початку 1990-го, що була організована зусиллями вдови скульптора і Українського фонду культури.

Трагічна доля самого творчого спадку Михайла Грицюка: майже всі його твори зберігаються в невеличкій комірчині, де їх роками ніхто не бачить. Ні музеї, ні Спілка художників не цікавляться цими роботами, і тому не купують їх для державних установ, родина ж художника не має можливості експонувати їх приватно...

Головна тема творів Грицюка — це вічна драма художника, людини в її зіткненні зі світом, це прагнення гармонії і краси і неможливість їх досягти, це непоборна енергія творчості, що спопелює самого творця, вимагаючи віддавати їй все, що маєш, до кінця. Його приваблювали яскраві особистості, люди, що несли в собі сумніви, "бурі та натиск" свого часу. Ось лише невеличкий перелік створених ним образів: Федір Достоевський, Пабло Пікассо, іконописець Теофан Грек, Данте Аліґ'єрі, Гемінґвей, Олександр Блок, Пастернак, Рахманінов, київський хірург Микола Амосов і український композитор ХІХ століття Артемій Ведель, скрипаль Гідон Кремер... Він передавав у моделях те, що чудовий російський скульптор початку ХХ століття Ганна Голубкіна називала "пропорціями духу" — ту духовну неповторність, яка визначає людську індивідуальність. Його твори далекі від чисто формальних пошуків чи завдань, їхні композиції, схвильована пластика

Михайло Грицюк, *Чилійська Мадонна* (мідь, пластика, 1973)

підпорядковані змістовій насиченості образу, де немає "порожніх" місць чи суто декоративних фрагментів, все дихає думкою, життям, пристрасцю...

Розмірковуючи над головними рисами творчості Михайла Грицюка, співставляючи її з загальним розвитком скульптури ХХ сторіччя, очевидним стає її високий "клясичний патос", що проявляється і в ставленні до природи, і в самій концепції людської особистості. Він — реалістичний художник, бо ніколи не пориває з життєвими враженнями, зосереджуючись на вічній темі скульптури — зображенні людини. Його цікавить її внутрішній світ, внутрішнє життя. Як відомо, сучасне мистецтво не раз піддавало переоцінці саму природу і місце людини в світі, історії, приходячи до зневіри в її можливості, і заперечення сенсу існування. Мистецтво Грицюка зберігає цю віру. Воно стверджує людську гідність, цінність і неповторність. Далеке від наївного оптимізму, воно несе в собі тему мужності і духовної сили. Цими рисами воно розвиває гуманістичні традиції українського мистецтва, в центрі якого завжди була Людина...

Про створені ним портрети Грицюк часто казав: "Я ліпив себе". Портрет був для нього не тільки бажанням осягнути іншу людину, але через неї виразити себе як художника і як особистість. Він наче приміряв на себе чужу долю, наче співставляв своє "я" з іншим, знаходячи близьке, схоже, спільне. Мабуть, ця відверта сповідальність, ширість вислову складає одну з провідних рис його творчості, виділяє його в сучасному мистецтві, де авторські інтонації звучать найчастіше більш опосередковано.

Портрети Грицюка за своєю концепцією — класичні портрети-біографії, що не вичерпуються відтворенням миттєвого, навіть дуже сильного і виразного враження від природи, а відтворюють людину в її "часі і просторі", з усіма її "початками та кінцями". Тому "внутрішній час" його образів перетікає від сьогодні в минуле, передбачаючи майбутнє...

Скульптуру Грицюка в цілому можна віднести до експресіоністичного напрямку. Хоча стилістична єдність його творів базується на складному поєднанні різних художніх течій. Серед них можна виділити й імпресіонізм скульптури кінця ХІХ—початку ХХ століття, і просторові пошуки конструктивістів, і вже назване реалістичне образне бачення, і складну, нервову пластику експресіонізму.

В цьому відношенні особливе місце в його творчості належить двом композиціям — "Троянда Чіле. Пам'яті Пабло Неруди" та "Чільська мадонна" 1973 року. Поштовхом для них послужила трагедія чільського народу, що пережив фашистський заколот. Але алегоризм цих образів несе в собі більш багатозначний і складний зміст. Можливо, саме вони можуть стати своєрідним пластичним епіграфом до всієї творчості майстра, бо синтезують його

Михайло Грицюк, *Віолончеліст* (плястика, 1973)

морально-етичні і естетичні принципи. Грицюк ніколи не лестив ні людям, ні світові. Його мистецька уява чутливо сприймала драматичний пульс часу, його жорстокість і невеселу правду буття. "Сподівання без надії" — так, мабуть, можна назвати головний мотив його творчості. В "Чільській сюїті" він звучить чи не найвідвертіше... Художник використовує тут виразний пластичний метод — контраст фактур і матеріалів: золота квітка на зраненому жіночому тілі, золотий образ на понівечених грудях... Мідь і позолота, цупка рухливість фігур і гладкий м'який блиск фрагментів утворюють особливу гостроту образів.

Тема музики і музиканта проходить наскрізно через усю творчість скульптора Грицюка. Композитори Стравинський і Кабалевський, диригент Мравинський, останній твір — "Портрет Сергія Рахманінова", остання незавершена робота — "Піаніст Святослав Ріхтер"... Музика була для нього не тільки захопленням чи джерелом надхнення. Він відчував її як концентрацію життя

Михайло Грицюк, *Скрипаль Гідон Кремер* (бронза, 1973)

людської душі. Її створення він сприймав як особливий стан зосередженої самозаглибленості, як тяжкий шлях до істини. Тому музикант був для нього уособленням Художника взагалі... Стравинського Грицюк бачив на одному з концертів у Буенос-Айресі, і працюючи над його портретом через багато років, зберіг головне враження від музики і особистості композитора: драматичність, зосередженість, цільність, майже лякаючу несподіваність і енергію образного мислення. В рухливій, рваній пластиці зупинене людське життя, думка — почуття — звук, що б'є з середини і не дає спокою, владно вимагаючи виходу...

Якщо твори Михайла Грицюка здаються надто суворими, то не такою була його вдача. Він любив життя, сміх, жарти, любив збирати друзів, і майстерня, в якій він працював, завжди бриніла голосами, піснями, віршами. До нього тягнулися люди, бо його талант був ще й талантом життя, що вбирав у себе світ для того, щоб віддавати шедро і нерозважливо.

... З часу смерті Грицюка минуло вже понад десять років. Але його творчість не відходить в минуле, навпаки, з кожним роком вона стає все більш актуальною. З дистанції часу, розглядаючи весь його доробок, безсумнівним стає те, що саме йому вдалося підняти українську скульптуру на рівень світових художніх досягнень, надати їй дійсно вселюдського змісту. Він приніс в мистецтво свої образи, своє бачення, свій неповторний світ. Його роботи належать не тільки Україні, а й всьому людству. Їх повинні бачити, вони мають стати часткою загальносвітового художнього досвіду, бо несуть у собі справжню духовність і правду.

СЛІДАМИ МИКОЛИ ГЕ: ПАРИЖ І КИЇВ

Юрій Шевельов

Наукове вивчення творчості Миколи Ге в зв'язках її з Україною тільки починається, і в ньому можливі відкриття. Тут хочу поділитися відомостями про дві такі знахідки. Вони напевне будуть цікаві тим читачам, які потрудилися прочитати мою статтю "Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті" (*Сучасність* 1990, 7-8). Ці знахідки 1990 року почасти доповнюють мої спостереження й міркування, а почасти кличуть до їхнього перегляду. Безпідставно цілком приписаний до мистецтва російського, Ге справді був однією з центральних постатей українського мистецтва другої половини попереднього століття, якщо не просто центральною, і наука про життя й творчість Ге має всі підстави стати невід'ємною частиною історії нашої культури тієї доби. Принаймні для всіх тих, кому історія України не почалася з проголошення гасел гласности й перебудови.

Знахідки, про які тут мова, сталися під час моєї подорожі до Європи влітку минулого року, перша в Парижі, друга в Києві. За допомогу в моїх розшуках я глибоко вдячний кураторці Музею Орсе в Парижі Анні Рокбер і працівникам Музею російського мистецтва в Києві — директорці Тамарі Солдатовій і головній кураторці Аллі Гайдук. (Завідувача відділу передреволюційного мистецтва в тому ж музеї Михайла Факторовича, знавця творчості Ге, у той час, на жаль, не було в Києві). У Музеї Орсе єдина, але надзвичайно значуща картина Ге відома під трьома назвами — *Голгота*, *Le Calvaire*, *Розп'яття*. Київський музей посідає велику колекцію праць Миколи Ге, але я тут говоритиму про одну річ, якій музей дав назву "Портрет хлопчика-українця".

Коротко про історію цих двох творів. "Голготу" подарував свого часу Люксембурзькому музеєві в Парижі один із спадкоємців мистця. Коли цей музей перестав існувати (тепер у Люксембурзькому палаці міститься французький сенат), картина опинилася в закритих фондах — Париж довгі роки не мав музею європейського мистецтва другої половини 19 сторіччя (за винятком модних французьких імпресіоністів). Радянські мистецтвознавці, відірвані від контактів з Заходом, поспішили проголосити, що "місцеперебування картини невідоме" — хоч вистачало б листа або подорожі до Парижу, щоб переконатися, що картина там зберігалася й зберігається. Аж у вісімдесятих роках, коли такий музей зорганізовано в будинку на набережній Орсе, картина знов стала приступною глядачам. (Другий варіант "Розп'яття" має бути десь у

Швайцарії, але мені не відомо, щоб хтось його там намагався розшукати).

"Портрет хлопчика" не виходив поза межі України, але довгий час про цю річ нічого не було відомо, навіть про те, що вона взагалі існує. Вона виринала з забуття-небуття 1975 року, коли комісія Міністерства культури придбала картину від С. Н. Седько в Києві. Про минуле картини знаємо лише, що вона була власністю А. Н. Седько в селі Вільному на Чернігівщині, найпевніше Ніженського району (на Чернігівщині є троє сіл з такою назвою). Тим часом це — справжня перлина творчості Ге і українського малярства 19 сторіччя. Первісна назва картини була невідома, музей провізорично дав їй ту назву, під якою вона тепер фігурує, музеєві ж належить і провізоричне датування картини передсмертним п'ятиріччям життя Ге, себто десь роками 1890-1894. Це датування не викликає сумніву — картина, як побачимо далі, цілком у стилі портретів Ге того часу. Картина виставлялася 1981 року в Києві і 1984 в Москві на виставках осягів реставраційних праць.

★

Коли я писав свою статтю про Ге й Шевченка, "Розп'яття" було мені відоме тільки з репродукцій. Тепер, коли я познайомився з оригіналом, мушу переглянути свою оцінку цього твору, і то досить радикально. Свого часу петербурзька цензура заборонила виставляти цю картину. Мовляв, Ге позбавив на ній Ісуса божественности, подав Його як упосліджену, розчавлену стражданням людину — і тільки. Такі ж були голоси критики (частину з них я навів у своїй статті). Таке трактування радо підхопили радянські мистецтвознавці — тільки вже не зі знаком мінуса, а плюса. Мовляв, мистець позбавив Ісуса Його божистости, показав Його просто як жертву політичного режиму, як згусток болю й муки, картина взагалі не релігійна... Трактування таке було в згоді з офіційною антирелігійністю, модною й навіть обов'язковою донедавна. У своїй статті я, природно, не пішов за цими пристосуваннями до панівної ідеології, але не без її впливу твердив, що Ге таки наголос поставив на муку Ісусову і тим самим на Його людськість, затушкував Його божеську іпостась. Знайомство з оригіналом показує, що все це не так. (І, до речі, знов стверджує ту просту істину, що історія мистецтва не може писатися за репродукціями).

Це правда, що коли дивитися тільки на постать Ісуса, в її зображенні панує нестерпний біль і смертельна туга, а може навіть жах. Але картина не складається тільки з постаті Ісуса (і розкаяного розбійника). Є в ній широко подане тло і є дуже своєрідне світло. Ми звичайно уявляємо собі — і малярі здебільша так малюють Голготу — як горб або узвишся, так воно і є в Єрусалимі. Уявляємо

три хрести, коло одного з них постаті Марії й Іоанна, поблизу воїни, що стережуть розп'ятих. Але на картині Ге земля *спускається* до місця розп'яття амфітеатром, і весь цей амфітеатр безлюдний, навіть другого розбійника нема (оповідають, що він був, але мистець його відрізав і знищив). Перед нами не сцена з життя стародавнього Єрусалиму, перед нашими очима абстрактний пейзаж, вирваний з будь-якої побутовості. Тут нема жадного тут і тепер. Усе абстраговано, універсалізовано. Амфітеатр, увесь із голого синюватого каміння, на якому нема життя. Це апотеоза порожнечі й мертвоти, тут нема живих істот, тут нічого не росте, не може рости. Це не Єрусалим, не приміський горб, не земля. Це — *theatrum mundi, theatrum orbis terrarum*. Так, Ісус — згусток людської муки, страждання, але в своїй вирваності з обставин щоденного життя і людських зв'язків, поставлений у контекст абстракцій і універсальності, Він тим самим стає понадлюдським, а отже — божественним.

Цю концепцію робить ще виразнішою незвичайне світло. Є в картині два його джерела. Одне — внутрішнє свічіння самого каменя. У своїй неземній світлодаючості неймовірна срібноблакить цього самопроменювання ще більше підкреслює надземність, неймовірність такого з-середини-світла. Чи треба казати, що такий колір, таке походження світла не взяті з палестинської реальності — та Ге ніколи й не був у Палестині. Це світло поза- і понад-світності. Світло світу. І є друге джерело світла, нормальніше кольором. Як на картинах Караваджо, воно падає зліва й виринає окремі деталі тіл розкаяного розбійника й самого Ісуса. Як і личить сцені — знову ж нагадую — в цьому *theatrum mundi*, воно походить не знати звідки, його джерело для нас таємне. (Тут може причина, чому Ге відкинув другого, нерозкаяного розбійника, — це світло мало б падати й на нього, а він того *не заслуговує*). Присутність цих двох світинь, захованість і, сказати б, непричетність їхніх мотивацій — виринає людину-Ісуса з людського контексту, і глядач відчуває, не може не відчути, що тут він має справу з Богом, з Христом.

Так, сучасники критикували маляра за надмірну людськість Ісуса й закидали йому несхоплення Ісусової божистости. Але, коли брати не саму постать Ісуса на хресті, а картину як цілість, то в пейзажі, в світлі, в усьому тому, що походить не від Ісуса самого, а насамперед від чогось невідомого, що понад Ним і поза Ним, божеськість природи Ісуса виявлена з граничною ясністю й переконливістю. Ісус тут стає Христом, Богочоловіком, і глядач знає — над Ним і в Ньому є його Отець, і дія тут не тільки на конкретній Голготі, а в космосі, і дійові особи тут — Бог і людина. Перед глядачами чудо. Подвійне чудо — втілення Бога в людині і прозріння мистця в сутність їх обох.

Лишається згадати ще велетенський розмір картини, зовсім,

здавалося б, непотрібний, якби йшлося лише про те, щоб змалювати двох людей. Але який же доречний, коли йдеться про найвищий прояв Божого в людині, про самоствердження — в найстрашнішому стражданні — Бога в людині й людини в Божому!

Виховані на пласкості передвижництва, сучасники не могли збагнути, що музика малярства може донести ідею поза реальністю зображення людського обличчя й тіла. Але тепер, у наш час 20 століття, після мистецьких переворотів і стильових винаходів, ми не повинні триматися "реалістичної" нездібности бачити духовне, схоплене в фарбі. І коли не з чогось іншого, то з кількалітньої агонії Миколи Ге над створенням цієї картини ми повинні були б здогадатися про її глибинну сутність.

*

"Портрет хлопчика" винятковий у творчості Миколи Ге тим, що він — принаймні так на перший погляд — заперечує моє твердження про контраст між Ге і такими його сучасниками, як Мартинович або Васильківський. Ці останні — в полоні етнографічної тематики, Ге — майстер універсальної теми, вільної від обмежень етнографізму. Дозволю собі нагадати читачеві, як я писав про це в своїй попередній статті: "У доробку Ге є лише одна річ, яку можна вважати етнографічною — рисунок з ранніх років *Похорон дитини на Поділлі*". Довгі роки Ге жив на своєму хуторі коло Плисок на Чернігівщині, щодня зустрічався з селянами, але — досі так здавалося — не виявив до них жадного мистецького зацікавлення.

І от тепер — твір, що — так виглядає — спростовує цю тезу. Річ дуже конкретної сільської і, мабуть, селянської української тематики, і річ, намальована в останні роки життя мистця. Босий хлопчина (це, здається, виключає припущення, що це була поміщицька дитина — але чи так уже категорично виключає?), в білій сорочці з червоною прошвою й червоною оторочкою знизу, з паском, у брунатних штанях. Він сидить на порозі клуні чи повітки, а за ним простягається дуже конкретний український пейзаж — увесь зелений і радісний, дерева, куші, курінь, вулик... Соняшне світло грає на хлопчиковому білявому волоссі, на підлозі клуні, і повінь його заливає весь пейзаж — тло картини. Здається недоречним говорити про вияв любові до землі, в даному випадку типово української землі, на картині, що виконана чей же в фарбах, не в почуттях. Але картина наче стверджує врослість маляра в українське оточення, закоханість у нього. Що ж, — треба включити Ге до наших етнографістів? Так і ні. Справа не така проста.

Відкрившись повені сільських вражень і деталей, мистець зберіг власну своєрідність. Звернім увагу на деякі деталі. Хлопчик сидить

на порозі клуні, за ним чарівний український красвид. Але він не дивиться на той красвид. Дивним дивом він зорить у середину клуні. Чому? Що ховається в її напівмороці? Чому нам не показано, на що він зорить? І як зорить! Його обличчя глибоко серйозне, очі злякані і чимсь навіть нагадують погляд Марії Світ на її передсмертному портреті. У хлопця — переляк, у Світ збайдужіння, але в обох якась позасвітність. Важко утриматися від думки, що очі хлопчиків вдивляються в порожнечу смерті. Світ за його спиною красний і голий. Але перед хлопцем його нема. Перед ним чорнота не-буття.

"Портрет хлопця" поєднує в собі риси українського етнографізму другої половини 19 сторіччя — і як майстерно виконані! — з універсалізмом пізнього Ге. У цьому сенсі принципове значення цієї картини більше від її безпосереднього ефекту. Ще раз ствердивши глибинну українськість творчого бачення мистця, вона розриває рамки побутописання й включає українські мотиви в пруд світового мистецтва своєї доби.

Жовтень 1990

Богдан Сорока, *Господь Бог лихих карас...* (лінорит, 1988)

«СВІТЛО ЗІ СХОДУ» НА СЦЕНІ ТЕАТРУ «ЛЯ МАМА» В НЬЮ-ЙОРКУ

Лариса М. Л. З. Онишкевич

Уже три генерації нащадків виросло відтоді, як Лесь Курбас формував свої мрії, шукав свій самовислів, розвивав новий підхід до драматичного мистецтва, творив новий український театр у 1920-их роках. І як не раз буває в житті, аж генерація внуків повертається до мрій та ідей предків, знаходить з ними співзвучність, знаходить те, що непроминальне чи це в роді, чи в театрі, знаходить те, що універсальне.

Ці елементи непроминучости й універсальности думок, мрій і теорій Лесь Курбаса влучно відбилися на сцені найбільш відомого експериментального театру Нью-Йорку — театру "Ля Мама" у постановці групи "Яра" під режисурою Вірляни Ткач, у листопаді й грудні 1990 р. Вона уже кілька років наполегливо вивчає спадщину Л. Курбаса й пропагує її чи то на конференціях, чи в журналах. А тепер і власним висловом Курбаса — на сцені. До певної міри, — це і продовження доповідей Вірляни Ткач, це сценотілення їх, як і, може, для цілої групи акторів, і самоідентифікування зі шляхом Лесь Курбаса, актора й режисера. Аспект самоідентифікації, а з ним і універсальности проблематики цього жанру мистецтва, закріплено від перших картин цієї постановки.

На початку група акторів сидить у ресторані "Київ", але в Нью-Йорку. Актори говорять про свої театральні мрії, про втілення на сцені. Від ресторану "Київ" — перехід до міста Києва. Мова вже про інших акторів. При події стоїть доповідачка й стереотипно читає наукову доповідь про Лесь Курбаса і його співробітників. Факти переплітаються прозірками на двох бічних високих сіткових екранах (єдина пересувна декорація, що многогранно вжита тут).

Час від часу висвітлено фотографії самих акторів, відтак вони появляються, а тоді на сцені бачимо і фотографії постатей, яких вони представляють. І так знову зливаються театральні долі, зливаються захопання і мрії різних генераций, акторів з різних країн і світів. Цим також підсилена ідентифікація минулого з теперішнім.

Наукова доповідь підкріплена фактами. Доповідачка цитує уривки зі щоденника Лесь Курбаса, зі спогадів його акторів. А тло доби — це не сентименталізовані коментарі авторки монтажу і режисера — це знову ж факти з картин і цитат з американських газет того часу (*Нью-Йорк Таймс*, *Лондон Таймс*). Так підсилений пульс і музика доби, музика бурхливих 1920-их років в Україні. А на залі чути музику — оригінальну музику Романа Гурка чи то у стилі українських народних пісень, чи негритянської "музики душі",

чи творів 1920-их років. Вона і давня, і сучасна. Вона зливається з дією, посилює і підсилює цитати записів, уривки віршів Тичини, Шевченка, пісень Сковороди. І вони вливаються в загальний струмок музики, немов ілюстрації до теорій Курбаса, до атмосфери доби, до відчуття повторюваних подій і постатей — і до універсальності їх.

Вірші речитовано по-українськи (чути з тасьми) і майже рівночасно по-англійськи (на сцені). Американські актори (неукраїнці) зовсім природно зливаються то з голосами українських текстів, то з тлом музики. Все це без романтизації сентименталізації, але з проникливістю забарвлення доби, а рівночасно і її повторністю; мелодії переливаються то з електронною музикою, то з фортепіяном, то голосом арфи, то піснями, напружуючи в атмосфері струну, яка мовчазно бринить у темноті театральної залі.

Говорить доба Курбаса. Говорить доба нової творчості, нового українського театру. І говорить доба, коли в Україні процвітала ще попередня весна. А потім і доба голоду. У постановці нема підкресленої паралельності, і непотрібно було б, бо рік 1933-ій незгадано присутній, як і думки про 1991-ий. А голос двічі стверджує: "Повторено, щоб пам'ятати".

І доповідачка далі цитує думки Курбаса про гру актора, про важливі компоненти гри: рух-ритм, час, простір... І актори впроваджують це у життя на сцені. Вправляючи, випробовуючи, відбиваючи такт, вбивають у вухо ритм; ритм, рух, переданий немов африканським бубном з його переслідуючим відбиванням ритму важливої вістки.

На екрані появляються знову фотографії. На їхньому тлі актори передають епізоди з історії курбасівського театру: від першої поїздки до Білої Церкви 1920 р., де в театрі не було електрики й виставу мали відкликати (щось подібне було й минулого травня в Києві в одному з більших театрів). Далі моменти заснування "Кийдрамте", приїзд курбасівців до Харкова, початки "Березоля", його студій... Слідкуємо за Курбасовою групою — від невдач, від незрозуміння публікою аж до першої великої перемоги в Києві — постановкою Георга Кайзера *Газу*. Після цього про великого режисера відразу розійшлась слава по цілій Україні і далі. Ця постановка переливається зі сценами Соловецьких островів і тлом білого снігу. Це тло загибелі Курбаса кільканадцять років пізніше... Та цього моменту не ілюстровано. І ті, хто знають про долю Курбаса на білому тлі, — зрозуміли, а хто не знав, — якимось відчував, відчитував з очей акторів, з атмосфери.

І знову чуємо на сцені: "Час, такт, простір і числа", — повторюють актори лекцію Курбаса. "І — історію", — додає доповідачка. Так, це історія Курбаса. Історія нашої культури ХХ віку. І історія мистецтва. Доповідачка казала — "Треба пам'ятати!"

Для постановки *A Light from the East* в театрі "Ля Мама" в Нью-Йорку уривки зі щоденника Леся Курбаса і спогадів акторів та поезії Тараса Шевченка і Павла Тичини були у перекладі Вірляни Ткач і Ванди Фиппс. Декорації та освітлення — Ватоку Уено. Фортепіянова й електронна музика у виконанні композитора Романа Гурка, на арфі грала Одарка Полянська. Група "Яра" одержала фінансову допомогу від стейту Нью-Йорк та ряду українських установ і осіб.

Сцена з інсценізації *Світло зі Сходу* в театрі "Ля Мама" в Нью-Йорку

ЗУСТРІЧ

Василь Конашевич-Сагайдачний

Місцевість Аякс знаходиться на території Мордовської АРСР. Це велетенський, густо покритий лісами простір, куди з усіх сторін комуністичного "раю", де панують "рівність, братерство і воля", зганяли незчисленні отари зневолених кріпаків на панщину. Простір Мордовії був засіяний тисячами виховно-трудових таборів, де в'язні в нелюдських умовах виконували свій щоденний обов'язок — вируб лісів.

Щодня голод і холод викошували людей, та кількість їх, на диво, не тільки не маліла, а навпаки, зростала, бо пульс ритмічного діяння кривавого Сталіна ніколи не завмирав. Аж одного дня смертельним туманом повіяла вістка, що наче б то золоте сонечко, що своєю корифейською мудрістю огрівало душі вірних рабів, — раптом згасло. Опустіли табори, з їх нутра виповзали на образ і подібіє скелетів живі трупи, ледве тримаючись на ногах. До їх сердець долучилося понуре мовчання, бож ніхто їм не казав, куди вони підуть — додому чи на заслання.

Був тихий осінній пополудень, з придорожніх дерев від повіву вітру спадало пожовкле листя. До табірнього "посьолка" Аяксу, з двірця, відділ МГБ у сірих шинелях з прикріпленими до поясів наганями ескортував невеличку групу в'язнів. На диво скаменілі лица володарів не проявляли ані великої опіки, ані не вживали московського жаргону — вульгарної лайки, йшли повільним кроком за в'язнями. Група в'язнів складалася з 120 осіб. Вони були призначені на відправлення до братньої Польщі.

Прибувши на місце призначення, начальник конвою завів в'язнів на широкий майдан і наказав чекати прибуття начальника табору; відтак повернувся і відійшов до будинку, де містилася адміністрація табору. В'язні посідали на землю, деякі витягли махорку, скручували з газет сигарки й починали курити. Западав вечір, а з ним повіяло холодом з поблизького лісу, котрий густим шпаліром опоясував табір. У деяких бараках засвітилися лампи. До нашої групи підійшло кілька табірників, одні одних питали про новини, відкіля, як довго перебувають по в'язницях і таборах. Від одного табірника довідався я, що він українець і походить зі Львова; це мене дуже втішило. З ним я відійшов убік і тихо сказав йому: "Друже, я теж українець, але тому що я знаходжуся серед поляків, котрі эле ставляться до нас, краще розмовлятимемо по-польськи". Я запитав його, хто ще є зі Львова чи з інших сторін Галичини. Він почав розповідати, що його недавно привезли, що сидів по різних таборах, згадував цілу низку місцевостей, сказав,

що сюди привозять з різних в'язниць і таборів, відтак відпускають малими групами до їх місця призначення або місця походження та що цей табір став стовповим пунктом. Згадуючи прізвища, він сказав, що в одному з бараків знаходиться музика-композитор Василь Барвінський. Та в цю хвилину з'явився начальник табору з кількома стражниками, котрим наказав відвести нашу групу до одного з бараків. Я попросив свого нового друга, щоб завтра вранці спробував прийти до мене, в відтак завів мене до В. Барвінського. Так і сталося. Наступного дня він прийшов до мене, а з ним почали приходити й інші в'язні. Того ж вечора, ідучи до свого бараку, він вступив до В. Барвінського і переказав йому, що прийшла якась група поляків і один з в'язнів, українець, його знає, тому хотів би стрінутися з ним. При цій нагоді поінформував його, щоб він розмовляв по-польськи, щоб не викликувати підозріння. Мій новий знайомий називався Іван Стець. Ходити по бараках було вільно, лишень поза його межі заборонялося виходити.

Ідучи до бараку В. Барвінського, Стець сказав мені, що він домовився з ним, щоб наша зустріч була не в нього, а у світлиці, де всі сходяться, бо це не викличе жодного підозріння, немов би сталася випадково. Ми прийшли до світлиці. Біля одного столу сидів В. Барвінський і переглядав якийсь часопис. Подаючи знак в його напрямку, я тихо сказав: "Це він!" Стець раніше пізнав Барвінського, тому відразу відчув до мене довір'я. Барвінський підняв голову і почав приглядатися до нас.

— Дозвольте присістися до вас, дорогий пане Василю, — сказав я по-українськи.

Він піднявся з лави і простягнув мені руку. Стець з зацікавленням приглядався, слухаючи нашої бесіди. Тому що я мав велику бороду, майже до пояса, мене ніхто зі знайомих не міг би впізнати. Я почав від спомину, пригадуючи наші львівські зустрічі, згадуючи прізвища наших приятелів — Володимира Залозецького, ред. І. Рудницького, О. Новаківського, П. Ковжуна та багатьох інших. В. Барвінський пригадав собі мене і дуже втішився нашою зустріччю. Я попросив, щоб він розповів про свій хресний шлях. Барвінський був дуже схвильований, на хвилину задумався, відтак почав своє оповідання:

— Дванадцять років тому мене заарештували у Львові. В тому часі відбувалися масові арешти, люди ховалися по різних кутках, щоб уникнути переслідування. Закидали мені зв'язок з українською дивізією "Галичина". Це тому, що ніби брат мій був лікарем у дивізії. Відтак, що належав до ОУН і вів антирадянську діяльність, що його музичні твори є живим свідоцтвом обвинувачення, що він є класовим ворогом і належав до контрреволюції. По жажливих допитах, котрі я переніс під час слідства, мене били і змушували підписувати якісь папери, а що було в них написано — я донині не

знаю. В наслідок цього я оглух на ліве вухо. Протягом двох років слідства головним питанням було: "Скажи про всіх своїх співпрацівників з підривної антирадянської діяльності!" На другому році слідства я втратив пам'ять, котра повернулась шойно за шість років. У моїй справі не було жодного суду, а якимсь "Особым совещанием" був засуджений на кару смерті. Пізніше замінили на 25 років таборів. Усе, що мав, мені сконфіскували.

На закінчення нашої бесіди він просив мене переказати усім українцям, котрих зустрів, "щоби не вмерли мої страждання!" Вимовляючи ці слова, він почав плакати. Ми міцно обнялися і поцілували один одного. Ця зустріч залишиться у моїй пам'яті до кінця життя.

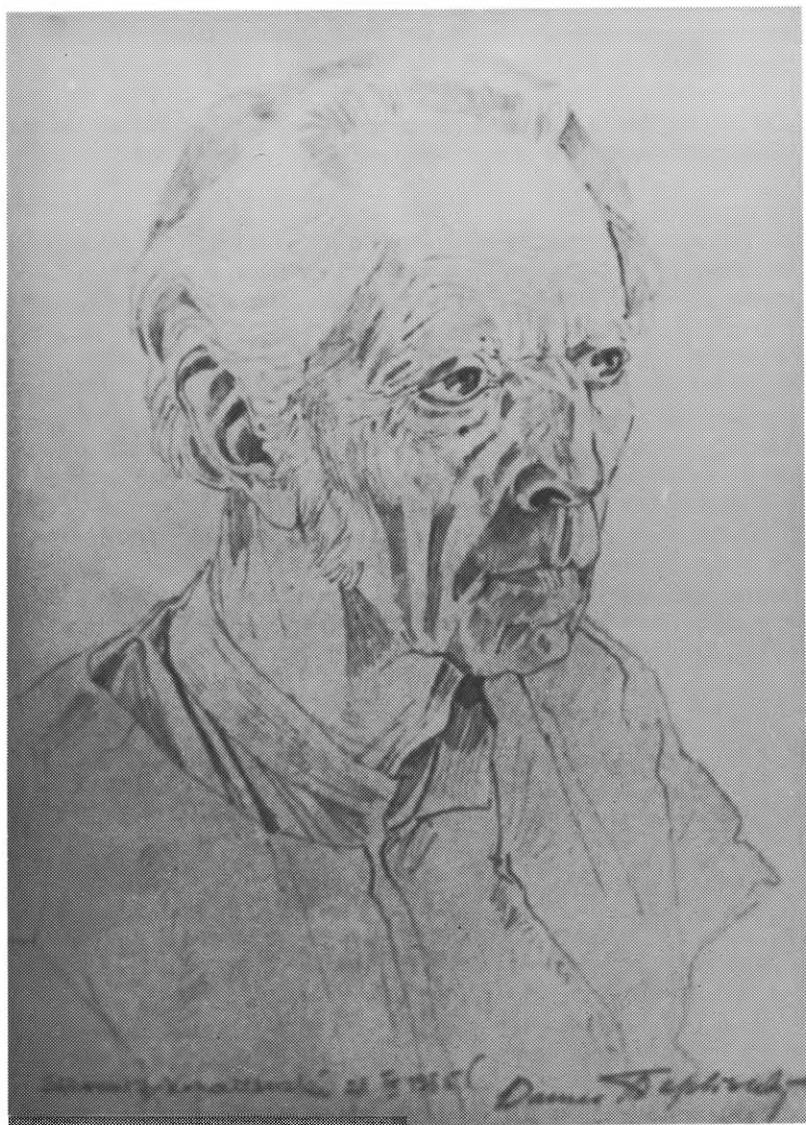
В. Барвінський доручив мені свій знімок "на вічний спомин", як доказ його перебування в таборах. Знімок представляє В. Барвінського з батуткою в руці на фоні сидячої групи в'язнів-музиків. Кожний із в'язнів тримає в руці якийсь ручно зроблений інструмент. Внизу знімка він написав: "В знак широкій приязні дарую свою знімку" (поставив моє ім'я і прізвище, відтак підпис). Цей цінний скарб я щасливо привіз до Варшави, ховаючи у хлібі. (Коли приятелі мої привезуть його до Парижу, то передам котромусь з українських музеїв, а також дерев'яну ложку, котру він сам ручно зробив і котрою користувався аж 12 років).

Протягом мого перебування в таборі Аякс я виконав 7 портретів олівцем В. Барвінського, на котрих поза моїм підписом склав автограф В. Барвінський. Усі портрети передають правдивий вигляд, тому є живим документом автентичности особи. Мій поспіх виявився оправданим, бож по викінченні портретів (це сталося третього дня) нашу групу вивезли з Аяксу до Польщі.

Під час портретування В. Барвінського поляки часто питали мене, чи я знаю про те, що він є ворогом Польщі і українським полякожером. Я з великою терпеливістю зносив ці закиди, знаючи, що по своєму упадку поляки втратили недавню гордість. Під час нашої розмови В. Барвінський сказав мені, що в одному з бараків знаходиться о. ігумен Климентій Шептицький і було б добре, якби я вступив до нього; тільки він не сам — з ним ще є кілька єпископів, і до нього нікого не пускають. Я подякував і домовився, що по полудні вступлю до нього, щоб виконати портрет олівцем. На мою щастя знайшовся ще один українець Андрій Німий, колишній старшина УНР, і він був свідком нашої зустрічі з В. Барвінським та о. ігуменом Климентієм Шептицьким. Наступного дня, коли вартовий на табірній вишці поволі обходить довкола, ми непомітно вбігли до бараку, де знаходився о. Климентій. День був похмурий, тому в бараці панував напівприсмерк. Коло ліжка стояла висока постать, обернута плечима до дверей, мала на собі сірий подертий коц, що служив за прикриття. Я відразу пізнав, хто це — то був о.

Климентій Шептицький. Пізнавши його, я припав до стіп і поцілував руку. Моя довга борода цілком змінила мене. Отець Климентій поблагословив мене і поцілував у голову. Я пригадав йому Львів і наше знайомство, що відбулося після похорону ген. Мирона Тарнавського. З листом від Кир Митрополита Андрея я прийшов до монастиря ОО. Студитів, йшлося про певний матеріал до історії УГА і ген. Мирона Тарнавського. (В той час я працював у Генеральному Інституті Католицької Акції). Отець Климентій пригадав собі цей випадок і почав питати про все. В коротких словах я розказав, що було зі мною та що просидів 10 років у Верхньоуральській в'язниці. Він поблагословив мене і сказав: "Пан Біг урятував вас для інших цілей!" Відтак о. Климентій представив мені трьох римо-католицьких єпископів, які перебували з ним. Про себе він розповів мені таке: просидів 12 років, був в Азії в різних таборах разом з польськими єпископами. Табірна влада спеціально призначила для них такі функції, як випас свиней і працю при каналах з нечистотами, а це тому, щоб не тільки понизити їх духовну гідність, але й допровадити до морального заломання. Але не вдалося варварам посоромити шляхетного стану духовників. Вони страждали за віру Христову і стали священомучениками. Зі слів о. Климентія виникало, що довгий час з ним перебував один папський нунцій (не сказав який). Що сталося з ним — йому невідомо. В монастирі у Львові тільки двоє отців врятувалося, тому що під час арешту їх не було там. Решту отців вивезли до Москви. Під час слідства о. Климентій пройшов правдиве пекло: його били й кували, по ночах велися допити, а вдень забороняли відпочивати, знущанням не було міри і кінця. Закидали йому, що він був агентом буржуазії та відступником від віри православної, що запродав народ український і став клясовим ворогом...

Пильнуючи сторожів, щоб хтось з них не прийшов, друг Андрій подав знак покинути барак. На прощання я пообіцяв о. Климентієві, що прийду ще. Дивлячись на нього, мене пригнобило те, що він страшенно змінився, згорбився і посивів; мав довгу сиву бороду, непомірно довшу ніж та, котру носив; дуже постарів і схуд; його сухі руки з виступаючими наверх жилами видавалися ще довшими. Сухе, обтягнуте сірою шкірою лице було прозоре, усе вказувало на те, що дні його пораховані. Я використав ще раз нагоду і зустрівся з о. Климентієм. На превеликий жаль, наша бесіда тривала дуже коротко, бо табірні сторожа дуже пильнували; це викликало в мене підозріння, що, мабуть, ніколи не випустять о. Климентія на волю. Він прохав повідомити когось у монастирі ОО. Студитів про те, що він знаходиться в таборі та що пробув у них 12 років. Розповідав, що дуже тяжко переніс слідство й знущання, нехай Бог простить їм за це. Влада не дозволила жодного листування. Казав, що лишень в'язні-українці помагали йому. На закінчення нашої бесіди сказав:

Василь Конашевич-Сагайдачний, *Василь Барвінський на засланні*,
21 вересня 1955 р. (внизу підписи композитора і мистця)

"Я щодня молюся за Україну!" Припавши до стіп, я поцілував його руки, прохаючи благословення, щоб Господь милостивий у серце моє влив любов та дав силу вести боротьбу за волю українського

народу. Тричі поблагословивши, він поцілував мене в голову. В серці моєму до сьогодні не вгасає пам'ять про о. Климентія, про його велике страждання і любов до України! Нехай пам'ять про нього ніколи не вгасає, бож усе своє благочестиве життя він віддав молитві і діянням для українського народу!

★

Під час мого перебування у Верхньоуральській в'язниці я безупинно пошукував між в'язнями будь-яких слідів українських діячів, духовних осіб і т. п. Пізніше, перебуваючи у Владимирській в'язниці (дуже коротко, коло одного місяця), я довідався, що там перебував один отець з якогось українського монастиря Західної України. На запитання, як він виглядав і називався, одержав інформацію, що той отець був дуже високого росту, мав довгу сиву бороду і походив зі Львова. Перебуваючи на "Красной Пресне", у пересильній в'язниці, я довідався від литвинів, що разом з ними перебував отець монах, був високого росту, з довгою сивою бородою і походив з Львівського монастиря. Ці вісті привели мене до переконання, що цим отцем міг бути о. Климентій. Це було наприкінці 1956 року, коли після викриття культу Сталіна режим попустив і з таборів почали випускати маси в'язнів. Що сталося з отцем Климентієм — мені невідомо.

Богдан Сорока, *А він все-таки вище від нас* (лінорит, 1988)

ВЕЛЬМИШАНОВНІ УКРАЇНСЬКІ МИСТЦІ!

Творче об'єднання "Погляд" Київської організації Співки художників України та Державний музей українського образотворчого мистецтва оголошують проведення Виставки українського мистецтва "Єдність" (вересень 1991 року, м. Київ), присвяченої 100-річчю поселення українців у Канаді, яка могла б започаткувати створення майбутньої Всесвітньої Асоціації Українських Мистців.

До участі у виставці запрошуються українські мистці з України та діаспори. Від авторів приймаються 1-3 твори малярства, графіки, скульптури та декоративного мистецтва різних напрямів, створені за цей час.

Для своєчасної підготовки каталогу виставки просимо надіслати до 31 березня 1991 р. прозорки запропонованих творів, фото мистця та дані про твір і автора на адресу: 252053, Київ-53, вул. Артема 1-5, Творче об'єднання "Погляд", з поміткою "Виставка "Єдність".

Згідно з поданими пропозиціями, за рішенням журі, оргкомітет надсилатиме учасникам персональні запрошення та повідомлення щодо умов транспортування творів.

Одночасно запрошуємо до співробітництва всіх, хто готовий стати спонсором оголошеної виставки. За довідками просимо звертатися за вказаною адресою, або на телефони: 212-15-00, 225-73-15, 417-01-62. Телефакс: 212-15-00.

Оргкомітет

РОЗСУДИЛА ІСТОРІЯ

Іван Дзюба

...До своєї агіографічної праці про О. Хомякова найгрунтовніший його дослідник В. Завітневич¹ поставив слова відомого поета Ф. Глінки (казані, правда, на іншу адресу):

Только пасынки России
Не поклонятся тебе.²

Бувши пасинком і для офіційної, і для слов'янофільської, і для націоналістичної Росії, Шевченко багатьом не вклонився, зокрема й Хомякову. Не вклонилася Хомякову і вся революційна, демократична Росія, бо вона теж була пасинком отієї монархічної. Недарма (хоч і з даремним подивом) ремствував Ю. Самарін: "...Целые поколения кормятся и вдохновляются Белинским, а Хомякова узнали и оценили пять-шесть человек".³ Про це ж писав і І. Аксаков у листах до своїх рідних, як-от у цьому, від 9 жовтня 1856 року, з Катеринослава: "О словянофильстве здесь в провинции и слыхом не слышать, а если и слышать, так от людей, враждебных направлению".⁴ Аналогічні скарги були і в Хомякова: "Странно наше, так сказать, островное положение в русском обществе. Чувствуешь, что мы более всех других люди русские и в то же время, что общество русское несколько нам не сочувствует".⁵

Але водночас — дивним чином — самі слов'янофіли неймовірно перебільшували свої заслуги і вагу свого вчення, запевняючи, ніби воно "как маяк, озаряет дальнейший, подлежащий нам путь развития".⁶ На такі заяви саркастично відповідав М. Чернишевський: "...Нужно же знать какую-нибудь границу и в самохвальстве. Русский народ оживлен трудами Киреевских, Хомякова и Константина Аксакова!"⁷

Популярніший був Хомяков серед інтелігенції західних і південних слов'ян. Пояснювалося це дуже просто. Слов'янські народи відчували природний інтерес і потяг до Росії, сам факт існування такої великої слов'янської держави та надія на підтримку надихали їх у визвольній боротьбі проти Австро-Угорщини і Туреччини. А слов'янофіли разом з погодінцями — ідеологами

¹ Розділ із книжки І. Дзюби "У всякого своя доля...", що вийшла у видавництві "Радянський письменник". У ній ідеться про еволюцію поглядів Т. Шевченка на слов'янську взаємність та його конфронтацію з російськими слов'янофілами, їхнім вождем О. Хомяковим. Зберігаємо правопис оригіналу. — *Ред.*

офіційної народності, маючи можливості для проведення своєї пропаганди за кордоном, виставляли себе за єдиних представників російського народу та російської громадськості. І не те знання про Росію несли вони, не ті ідеї, що могли б сприяти прогресивним рухам серед слов'янства.

Причини і характер тимчасової популярності російських слов'янофілів серед західних та південних слов'ян з'ясував І. Франко у глибокій праці "Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер": "Як серед галицько-руського народу в формі москвофільства чи навіть царофільства виявляються соціальні та аграрні бажання мужика, так у словаків, чехів, словінців та хорватів у формі москвофільства виявляється політична і національна опозиція проти мадярів і німців. Через се москвофільство серед тих народів проявляється в формах, котрі нас інколи разять у інтелігентних людей і котрих, особливо в Росії, люди не можуть зрозуміти".⁸ Проаналізувавши відмінності москвофільського панславізму в різних народів, І. Франко підкреслює безгрунтовність їхніх надій на царизм: "...Росія своєю слов'янською і внутрішньою політикою досі дуже мало дала причин до великих надій на неї, дуже мало могла заохотити слов'ян горнутись до неї". Реальні надії можна було б покладати лише на Росію демократичну, коли б вона визволила спершу саму себе: "Що ж би було, коли б політична система в Росії змінилася в душі волелюбним і справді слов'янолюбним? Коли б Росія, шануючи кожду особність слов'янську і гарантуючи їй повний розвій, хотіла повертати хоч часть своєї політичної сили і свого впливу на те, щоб політичні і громадські відносини в прочих слов'ян поза її границями зробились більш нормальними?"⁹ Оскільки ж цього не сталося, панславізм москвофільського гатунку втрачав свою приналежність і популярність. Йому І. Франко протиставляє демократичні й гуманні "Колларові думки про слов'янську взаємність".

І справді, популярність серед слов'ян Погодіна і Хомякова та К^о. (там їх не дуже розрізняли) тривала не довго. З 60-их років ідеї революційної демократії на усіх слов'янських землях поступово витісняють ідеї царофільсько-слов'янофільські та панславістичні. Український літератор з Галичини Т. Василевський (писав під псевдонімом С. Круть), який побував у Сербії й Хорватії в 70-их роках, свідчив у своїх "Записках з побуту українця між полудневими слов'янами", що там дуже цікавилися Чернишевським та іншими революційними демократами, але нічого не знали про Хомякова та його друзів. Зрештою, і літератури південних слов'ян розвиваються під впливом Гоголя, Шевченка, Некрасова, Тургенєва, Чернишевського, Добролюбова, Марка Вовчка, Драгоманова, а не Хомякова чи Аксакових. Особливо великий резонанс мала Шевченкова поезія в Болгарії. Відомий болгарський

учений Іван Шишманов свого часу писав: "Ніде правди діти, наші поети могли в 60-ті й 70-ті роки *тільки на Україні* найти собі зовсім конгеніяльного собрата . *Ніде інде*". І далі: "Жинзифов, Каравелов, Славейков, патріоти до шпіку костей, сини подвійно поневоленого народу, що відроджувався, як і український, котрі вийшли з його лона, мусіли тільки замінити "матір Україну" на "мати България" або "Македония", Дніпро на Дунай або Вардар, широкі степи та самітні могили на Балкан або Пирон, москаля на турка, злого пана на злого фанаріота — й ось Шевченко цілий перенесений на болгарський ґрунт".¹⁰

Аналогічний процес визволення від москвофільських оман відбувався і в Галичині другої половини ХІХ століття. Так звана "погодінська колонія", яка одержувала субсидії від царського уряду під впливом популяризації російської культури та літератури насправді популяризувала царистські та панрусистські ідеї. Хоч москвофільство і слов'янофільство — явища не тотожні, але великою мірою вони накладалися одне на одне. Тож І. Франко з відразою говорив про "слов'янофільство в дусі Хомякова, Аксакова, якого проповідь, головню через Погодіна і його прихильників, велася у нас у 50-их і 60-их роках у досить широкім розмірі".¹¹ "Москвофіли" орієнтувалися на реакційне і консервативне в російській культурі та російському житті; вони, словами І. Франка, "апогей русской поезии видели в Хомякове и Аксакове".¹² М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик бачили в цьому велику біду і прагнули показати галицькому суспільству справжнє обличчя російської літератури, російської передової думки. "...Покажіть у себе Росію свіжу і нову, а не стару і смердючу, — покажіть Гоголя, Тургенєва, Островського, Добролюбова, Герцена, а не Державіна, Хомякова, Каткова..."¹³ — писав М. Драгоманов.

Якщо врахувати все це, важко цілком погодитися з твердженнями не лише апологетів, а й деяких сучасних дослідників про надзвичайні заслуги Хомякова у справі популяризації російської культури серед слов'янства та про його нібито величезний внесок у слов'янське відродження. "Завищеною" здається і така, наприклад, оцінка Б. Єгорова: "...Еще больше, чем для России, поэзия Хомякова имела значение для национального возрождения западных и южных славян. Здесь можно прямо говорить о выдающейся роли вообще всего творчества Хомякова".¹⁴ Для її врівноваження хотілося б звернути увагу на те, що популярність Хомякова серед зарубіжних слов'ян не була тривалою, а невдовзі і взагалі прийшло досить скептичне ставлення до слов'янофілів. Цьому були дуже поважні причини. Тут можна згадати думку словацького дослідника російського слов'янофільства Є. Перфецького:

Слов'янофільство, як суто національна північноруська теорія, дуже

грішило проти слов'янства як такого. Не дарма ті слов'янофіли спокійно дивилися, як катувала російська влада слов'янську Польщу. Слов'янофіли не знали слов'ян, не знали їхнього життя, історії, інтересів і прагнень. Тому зрештою не могли дати слов'янам нічого позитивного. На слов'янофілів треба дивитися як на перших російських націоналістів, що знали тільки інтереси своєї слов'янської півночі. Вони в суті своїй і в дійсності ніякі не слов'янофіли: вони перші ідеологи російського національного руху і організації — з цього, тільки з цього погляду треба розуміти визначну історичну роль російського слов'янофільства.¹⁵

Знаменно, що в ті роки в Галичині знову "зустрілися" Хомяков і Шевченко — цього разу в боротьбі за душі й уми "русинів", за галицьку молодь: іти їй дорогою москвофільства, монархізму й назадництва — чи дорогою поступу, освіти, служіння своєму народові та революційної боротьби. І Шевченко цей двобій із царєфільством, слов'янофільством виграв. У працях І. Франка, М. Драгоманова, М. Павлика, О. Терлецького, Я. Гординського та інших знайдемо безліч фактів про те, як на зміну тимчасовому захопленню Хомяковим та слов'янофілами (видання яких поширювалися за кордонами Росії з великим організаційним розмахом) приходив глибокий і сталий інтерес до Шевченка, як поступово Шевченко, так би мовити, "витіснив" Хомякова з Галичини, незважаючи на гарячкові зусилля "москвофілів", яких царизм підготовував і підтримував усілякими способами і які самі нічим не гребували. "Переворот у поглядах молодіжні зробив аж могутий талант Шевченка", — згадував О. Терлецький. "Аж Шевченко показав ту дорогу, якою може дійти до народної свободи. І молодіж, зрозумівши серцем ту дорогу, посвятить себе совісній праці народного освободження і просвітою і патріотичними змаганнями підойме нарід із погібелі".¹⁶ І хоч твори його важко було дістати, їх переписувала від руки і поширювала в списках ентузіастична молодь, яка, словами одного з неї, майбутнього композитора і письменника Анатолія Вахнянина, горіла бажанням "сіяти зерно правди Тарасової".¹⁷ Саме з цього покоління галицької молоді вийшла ціла плеяда визначних діячів української культури на чолі з великим Франком, який довершив ідейний розгром москвофільства і епігонського слов'янофільства на Галичині, показавши його деградацію та профанацію ним не тільки наукового слов'янознавства, а й ідеї своїх московських учителів.

Із зрозумілих причин ніяких симпатій не викликали слов'янофіли серед неслов'янських народів Російської імперії. Ось, наприклад, думка прогресивного грузинського журналіста Петра Умікашвілі:

Запевнення деяких письменників, ніби серед того або того народу

можуть існувати риси і вияви ворожості, шкідливі для розвитку іншого, за умов найкращого взаємного ознайомлення з ними, завжди виявляються вигадкою легковажної фантазії, яка не має ніякого ґрунту. За прикладом далеко ходити нам не доводиться. Наші слов'янофіли є чудовим прикладом цього. Вони, ось уже майже сто років, хочуть заповнити російську громадськість у ворожості західної цивілізації і культури щодо слов'янства, а тим часом, у міру ознайомлення з ними, симпатія російського суспільства щодо західних народів дедалі збільшується і поволі зникає туман, що його напустили слов'янофіли на них. Західні народи дивилися підозріло на слов'янство, особливо на росіян, — тоді, коли воно ставило за мету замкнутися в собі, поставити на своїх кордонах китайську стіну.¹⁸

Програли слов'янофіли битву за уми і в самій Росії. Розвиток її пішов зовсім не в той бік, як вони самовпевнено пророкували. Щоправда, були ще спроби відродити слов'янофільські ідеї, підхопити найреакційніше в них і, найреакційнішим чином витлумачивши, використати в боротьбі з революційною хвилею кінця XIX-початку XX століть та напередодні жовтня 1917 року. А у зв'язку з цим було чимало спроб подати Хомякова як найбільшу людину російської історії та думки: "...Если бы во всемирном пантеоне вождей духа пожелали поставить русского, то, конечно, следовало бы взять Хомякова. Это был поистине великий наставник земли родной...".¹⁹

Його ідеї намагалися використати для врятування престижу царизму, для "теоретичного" обґрунтування самодержавства як "активного самосознания народа, сконцентрированного в одном лице".²⁰ Його "молитвенный подвиг" і "великую духовную работу всемирного масштаба"²¹ підносили як живий докір новим поколінням. Вітії із чорносотенського "Союза Русского Народа" присвячували йому войовничо-патріотичні вірші:

Все истые сыны России
Не позабудут никогда
Тебя, поэта, и витии,
Историка, и богослова,
И патриота прежних дней,
Боровшегося за основы
Великой Родины своей.²²

Про нього писали: "Русский богатырь мысли и дела, самоотверженными трудами которого воссияла теперь слава России"; "Богом посланная путеводная звезда Великого Царя Николая II"; "Грядущее человечество... будет благодарно славить Хомякова, ибо он, подобно древнему Моисею..."²³ і т. д. і т. п. Політичний сенс цих неймовірних гіпербол очевидний. Але все це були марні спроби оживити мертво.

Чи випадково вчення так званих "ранніх слов'янофілів" (Хомякова, братів Аксакових, братів Киреевських, Ю. Самаріна, О. Попова та ін.) було підхоплене й використане найреакційнішими ідеологічними та політичними силами кінця XIX- початку XX ст. — "неослов'янофілами", націоналістами-монархістами, "демократами"-чорносотенцями з "Союза Русского Народа" тощо (втім, деякі реакціонери-націоналісти не відчували потреби ототожнювати себе з "неослов'янофільством" чи що. Так, К. Леонтьєв навіть панславізм вважав надто "ліберальним" вченням і стояв за "панрусизм"²⁴), а в кращому разі — речниками "нової російської релігійної думки"? І в дореволюційному, і в радянському літературознавстві висловлювалися міркування про те, що справжні слов'янофіли не можуть нести відповідальності за те, хто і як тлумачив, профанував чи використовував їхні погляди пізніше. І це, безумовно, так. Але це тільки одна половина правди. Бо, з другого боку, знаємо, що історія ще не звільняла і, мабуть, не звільнить жодного мислителя, жодного діяча од відповідальності за наслідки — навіть найдальші — його вчення або діяння. Подальша доля будь-якої ідеї небезвідносна до її суті, хоч і не може бути вичерпним свідченням про цю суть, бо мало яка ідея уникала трагізму профанації. (Буває й так, що профанатори доводять до логічного кінця приховану суть якоїсь ідеї.) Інакше кажучи — в нашому випадку — розуміння того, що "ранні слов'янофіли" не відповідають за напрям, якого надали вченню примітивніші послідовники, не звільняє від необхідності встановити, що у самому вченні містило можливість такого розвитку. Зрештою, ще деякі дореволюційні дослідники слов'янофільства (К. Бестужев-Рюмін, М. Урсін) звертали увагу на такі моменти в ньому — насамперед національну виключність, войовниче месіанство.

Але ще важливіше інше. В історії завжди спадщину, ім'я і авторитет великих мислителів і поетів намагаються використати після їхньої смерті найрізноманітніші, часто-густо прямо ворожі їм сили. Як правило, розпочинається тривала, інколи нескінченна боротьба за їхню спадщину та ім'я. Але здебільшого неважко відрізнити справжніх спадкоємців та послідовників від самозванців та узурпаторів. "Жертвою" останніх ставав і Шевченко — хто тільки не хапався за його ім'я. Навіть "єдїнонедслїмці", катковщина, побєдоносцевщина, російський монархо-націоналізм кінця XIX - початку XX ст., землячки-общеруси — всі вони гарячково намагалися використати його авторитет у боротьбі проти визвольних і революційних змагань українського народу! А один із найбільших трубадурів "єдїной і недеїмой" В. Шувльгін у книзі "1920-ий год" заявляв, що, мовляв, усе краще в Шевченкові "принадлежит нам", хіба що його гайдамацьке нехай беруть собі більшовики. До подібних думок він вертався не раз, зокрема у книзі "Нечто

фантастическое".²⁵ А проте Тарас Шевченко був і залишився прапором соціального і національного визволення, демократизму, гуманізму і свободи.

Звичайно, бували в історії й такі випадки, коли складна і різнохарактерна спадщина якогось суперечливого генія давала імпульси різним ідеологічним напрямам чи політичним таборам, ставала предметом об'єктивно зумовленої боротьби за неї, сказати б, без чиєїсь виразної переваги. Та ось що цікаво: боротьба за Хомякова і за спадщину слов'янофілів взагалі велася виключно в таборі консервативному. Протягом століття ніхто з табору прогресивного, поступового, демократичного на неї не претендував. Мабуть же, це не випадково, мабуть, небагато що можна було з неї взяти для ідеї прогресу й свободи? Здається, цей момент варто врахувати при оцінці слов'янофільства та його місця в історії російської суспільної думки.

Тим більший подив викликають деякі сучасні радянські публікації, де все це ігнорується, як ігнорується і реальний соціально-політичний зміст слов'янофільських концепцій. Так, у журналі "Наш современник" (1986, ч. 10) з'явилася стаття В. Пігалєва "Что они ищут у славянофилов?"²⁶ Автор говорить про те, що, мовляв, західна буржуазна пропаганда, дискредитуючи національну політику КПРС та Союз РСР взагалі, стверджує, ніби ця політика є продовженням слов'янофільської теорії та практики з її догмами виключності, обраності й "загадковості" російського народу, а сучасна "Росія" (тобто Союз РСР) — здійснення концепцій слов'янофілів про російську світову державу. Здавалося б, спростовувати ці твердження треба, співвідносячи їх з історичною реальністю й нашою практикою. Але... В. Пігалєв чинить інакше, і в цьому вся "сіль". Він "доводить", що слов'янофільство — не таке вже й погане, навіть "добре"... Наче не було ні монархізму, ні антиреволюційності, ні великодержавництва слов'янофілів, ні їхнього класового егоїзму в аграрному питанні! Натомість вони виявляються ворогами буржуазності і ледве чи не нашими спільниками в розумінні інтернаціоналізму! Навіть архіреакційний М. Данилевський, щодо великодержавно-шовіністичних ідей якого завжди існувала гранична ясність, виявляється, ні більше, ні менше, як... дбав про "очищение человечества от бездуховно-потребительской скверны, от бездушного прагматизма и всеразъедающего европейского аморализма".²⁷ Он воно чим почнувалося експансіоністські плани цього трубадура російського імперіалізму! Хотів урятувати людство від скверни!.. При такому розумінні речей уже й не дивно, що В. Пігалєву слов'янофільство і марксизм-ленінізм не здаються несумісними: це, мовляв, "буржуазна историография... противопоставляет славянофилов революционным демократам и марксистам-ленинцам".²⁸ Дивно з іншого: як самі революційні демократи та марк-

систі-ленінці не розуміли цього і вперто "протиставляли" себе слов'янофілам!

Свого часу піддавано аргументованій критиці спроби відродження окремих слов'янофільських ідей, наприклад, у В. Чалмаєва, який захоплено писав про загарбницькі війни царизму, "добывание неведомой земли под могучую руку властителей", "мелководную Европу", "бездушную Америку", "аккуратную Данию" (у зневажливому, звісно, значенні) і тому подібні речі. "В России, по его мнению, даже капиталисты являлись носителями "общерусского неприятия капитализма" и "общенационального протеста" против буржуазного благоденствия, на Западе же даже трудовой народ превратился в «толпу», живущую утробными интересами, погруженную в болото мешанства..."²⁹

Але й сьогодні знову лунають схожі голоси. Кандидат філософських наук Є. Шаталін заявляє: "К святости у Запада хода нет".³⁰ Читач *Правды* нагадує: "Восток есть Восток, а Запад есть Запад, и им никогда не сойтись"³¹... Стара "мудрість" оживає...

"Новые споры слышны в старых речах, — слушно зауважує Ігор Дедков, — да мало нового в новых спорах, а вернее в новой активности новых «монополистов» на патриотизм и на любовь к русскому народу. Заметим — не без горечи — одно: как мало в нынешнем, узком, каком-то нравственно неопрятном варианте «славянофильской» идеи любви к славянству да и вообще к кому бы то ни было другому, кроме себя..."³²

...Волею долі майже збіглися в часі ювілеї Хомякова й Шевченка: 1904 рік — 100-річчя з дня народження Хомякова і 90-річчя — Шевченка; 1910 рік — 50-річчя з дня смерті Хомякова; 1911 рік — 50-річчя з дня смерті Шевченка; 1914 рік — 100-річчя з дня народження Шевченка і 110-річчя з дня народження Хомякова. Але які різні були це річниця! Якщо за життя офіційна Росія не дуже розуміла Хомякова і не завжди благоволила йому, то тепер вона немов би покутувала свою вину перед ним. Але весь ажіотаж навколо Хомякова виглядав як викликання духів минувшини на підмогу тому, що не має майбуття. У всякому разі, все це діялося лише на поверхні офіційної суспільності і ніяк не торкалося російського народу, трудового люду, який навряд чи й знав щось про Хомякова. Шевченка ж, навпаки, вшановував народ — усупереч злобним заборонам уряду.

Сьогодні спадщина Хомякова являє лише історико-літературний інтерес. Він залишається помітним російським поетом середини XIX ст. Цінність являють його історичні та філософські праці; справляє враження його ерудиція та різноманітність інтелектуальних і практичних захоплень. Але не посідає він того місця в російській думці та культурі, яке пророкували йому апологети. І річ не лише в тому, що вони перебільшували його талант і духовну

силу. Ще раз підтвердилася проста і вічна істина: свої духовні спроможності людська особистість може сповна розкрити лише в служінні передовим ідеям своєї доби як вираженню свободи правди і справедливості, і лише таке служіння є водночас істинним служінням своєму народові. Тоді сам народ візьме собі силу цієї людини і тисячукрат її помножить, і множитиме і множитиме у віках — як це зробив народ із генієм Шевченка.

Ось у чому сенс нашого порівняння цих двох сучасників, ось у чому головна різниця між ними, ось чому Хомяков — учорашній, а Шевченко — вічний.

1. В. З. Завитневич, *Алексей Степанович Хомяков* (Київ, 1902).

2. Лише пасинки Росії / Не поклоняться тобі. — *Переклади ред.*

3. Цілі покоління годуються і надихаються Бєлінським, а Хомякова пізнали і оцінили п'ять-шість осіб.

4. Про слов'янофільство тут у провінції і слухом не слухати, а якщо і слухати, то від людей, ворожих напрямкові.

Н. М. Барсуков, *Жизнь и труды М. П. Погодина*. Книга 14 (Санкт-Петербург, 1900), стор. 348.

5. Дивне наше, так би мовити, острівне положення в російському суспільстві. Відчуваєш, що ми більш від всіх інших люди російські і в той же час, що суспільство російське нітрохи нам не співчуває.

А. С. Хомяков, *Письмо И. С. Аксакову 1859 года*, у книжці *Сочинения А. С. Хомякова*, т. VIII (Москва, 1900), стор. 383.

6. ...як маяк, освітлює дальший шлях розвитку, що лежить перед нами.

7. Треба ж знати якусь межу і в самохвальстві. Російський народ оживлений працями Кирєєвських, Хомякова і Константина Аксакова!

Н. Г. Чернышевский, *Полное собрание сочинений в 15 томах*, т. VII (Москва, 1950), стор. 829.

8. Іван Франко, *Зібрання творів у 50 томах*, т. 29 (Київ, 1981), стор. 68.

9. Там же, стор. 70.

10. Іван Шишманов, *Роля України в болгарському відродженні. Вплив Шевченка на болгарських поетів передвизвольної доби* (Відень, 1916), стор. 10-11.

11. Іван Франко, *Зібрання творів у 50 томах*, т. 31, стор. 475.

12. ...апогей російської поезії бачили у Хомякові і Аксакові.

Там же, т. 41, стор. 131.

13. *Переписка Михайла Драгоманова з Мелітом Бучинським. 1871-1877*. Зладив М. Павлик (Львів, 1910), стор. 231.

14. Ще більше, ніж для Росії, поезія Хомякова мала значення для національного відродження західних і південних слов'ян. Тут можна прямо говорити про видатну роль взагалі всієї творчості Хомякова.

Б. Ф. Егоров, "Поезія А. С. Хомякова" у книжці *А. С. Хомяков, Стихотворения и драмы* (Ленінград, 1969), стор. 55.

15. E. Perfecky, «*Ruske slawianofilstwo*», roc. VII, cis. 5-6 (Братіслава, 1923), стор. 297.

16. Остап Терлецький, *Галицько-руське письменство 1848-1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції* (Львів, 1903), стор. 101, 103.

17. Ярослав Гординський, *До історії культури й політичного життя в Галичині у 60-их рр. XIX в.* (Львів, 1917), стор. 57.

18. *Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки* (Київ, 1963), стор. 29.

19. Якщо б у всесвітньому пантеоні вождів духу побажали поставити росіянина, тоді, звичайно, слід би взяти Хомякова. Це був би справді великий наставник землі рідної...

Л. Е. Владимиров, *Алексей Степанович Хомяков и его этико-социальное учение* (Москва, 1904), стор. 15.

20. ... активної самосвідомості народу, сконцентрованої в одній особі.

Х. Д., *Самодержавие. Опыт схематического построения этого понятия. Приложение к сочинениям А. С. Хомякова*. Рим, 1899 (Москва, 1905), стор. 36.

21. ... молитовний подвиг; ... велику духовну працю всесвітнього масштабу.

Н. Арсеньев, "О Хомякове", у книжці *Вестник братства православных богословов в Польше*, кн. 2 (Варшава, 1937), стор. 163, 165.

22. Всі справжні сини Росії/ Не забудуть ніколи/ Тебе, поета, і промовця/ Історика і богослова/ І патріота колишніх днів, / Який боровся за основи/ Великої Вітчизни своєї.

Алексей Степанович Хомяков. К исполнившемуся 50-летию по его кончине. Библиотека Волянского Союза Русского Народа (Почаїв, 1911), стор. 3.

23. Російський багатир думки й діла, самовідданими працями якого засяла тепер слава Росії; Богом післана провідна зірка Великого Царя Миколи II; Майбутнє людство... буде вдячно славити Хомякова, бо він, як і стародавній Мойсей...

24. Див.: Советское славяноведение, ч. 2, 1985, стор. 96.

25. *Щось фантастичне.*

26. "Що вони шукають у слов'янофілів?"

27. ... очищення людства від бездуховно-споживацької скверни, від бездушного прагматизму і всероз'їдаючого європейського аморалізму.

Вадим Пигалев, "Что они ищут у славянофилов?", *Наш современник*, ч. 10, 1986, стор. 161.

28. ... буржуазна історіографія... протиставить слов'янофілів революційним демократам і марксистам-ленінцям.

29. ... здобування невідомої землиці під могутню руку володарів; "мілководну Європу"; "бездушну Америку", "акуратну Данію"; В Росії, на його думку, навіть капіталісти були носіями "загальноросійського неприйняття капіталізму" і "загальнонаціонального протесту" проти буржуазного

благоденства, на Заході ж навіть трудовий народ перетворився на "юрбу", що живе утробними інтересами, занурену в болото міщанства...

А. Дементьев, "О традициях и народности", *Новый мир*, ч. 4, 1969, стор. 221.

30. До святости Захід ходу не має.

И. Кочетков, Л. Евсеева, "«Конфессиональный» туман", *Советская культура*, 28 квітня 1988, стор. 4.

31. Схід є Сходом, а Захід є Заходом, і вони ніколи не зійдуться.

А. Жарников, "С позиций справедливости", *Правда*, 18 квітня 1988, стор. 3.

32. Нові суперечки чути в старих промовах, та мало нового в нових суперечках, а точніше в новій активності нових "монополістів" на патріотизм і на любов до російського народу. Зауважимо — не без смутку — одне: як мало в нинішньому, вузькому, якомусь морально неохайному варіанті "слов'янофільської" ідеї любови до слов'янства та й взагалі до кого б то не було іншого, крім себе...

И. Дедков, "Былое и настоящее", *Знамя*, ч. 4, 1987, стор. 225.

КАРА ЗА НЕПОКОРУ

Як і чому було зфабриковано справу так званої Спілки
Визволення України

Олександр Сидоренко

Гучним судовим фарсом 1930 року над Спілкою Визволення України (а по суті — розправою над низкою українських діячів) було покладено початок масовим репресіям на Україні. Все це так. Але досі ніхто не дав відповіді на основне питання: а чому виникла ця справа, хто в ній був зацікавлений? І чому на керівника СВУ було висвячено саме Сергія Єфремова — віцепрезидента ВУАН?

Звісно, найпростіше списати все це на абстрактних безіменних сталінських посапак, які, мовляв, прагнули будь-що знищити інтелектуальний мозок нації. У цей стереотип вписується і розправа над академіком С. Єфремовим, та й формальних підстав для політичної недовіри йому не бракувало, бож він — один з лідерів створеної у березні 1917 року Центральної Ради, товаришував з колишнім прем'єр-міністром Української Народної Республіки, одним з активних діячів УСДРП і фактичним керівником Української автокефальної церкви В. Чехівським, діячем партії українських соціалістів-федералістів В. Дурдуківським. І Єфремов цю упередженість у ставленні до себе відчував — його ще 1923 року викликали до ДПУ й настійно радили залишити Київ. Та він не зголошувався на це. Тоді ще можна було не підкорятись... З Москви дали вказівку: облишити в спокої — нехай працює. І він поринув у студювання історії літератури. Згодом його обрали й віцепрезидентом ВУАН.

Та робота на цій посаді й привела його зрештою до... лави підсудних. Ні, нічого протизаконного він не учиняв, ніякої підпільної контрреволюційної організації (що інкримінувалось йому) він не створював (це встановлено в судовому порядку і пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 року скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину), але був ... занадто чесним і безкомпромісним, чим і накликав на себе немилість тодішнього наркома освіти України Миколи Скрипника, у підпорядкуванні якому була ВУАН. Не останню ролю відіграла в цьому й ще одна людина — академік Михайло Грушевський.

Відкриймо завісу таємности над тими подіями, зазирнувши до щоденників Сергія Єфремова, які шістдесят років пильно зберігав від стороннього ока КДБ УРСР і ось нарешті передав їх Академії наук України. Сергій Олександрович дуже акуратно щодня фіксував події. Прочитавши їх уважно, стверджую: йому в необ'єктивності дорікати не можна. Немов спеціально для історії вів він їх, і коли у червні 1929 року до ДПУ потрапив щоденник В. Дурдуківського, С.

Єфремов занотував: "Це й мені грізне memento. Чи не знищити й мені своїх записів? Шкода нищити. Будь, що буде..." І 21 липня 1929 року Сергія Олександровича було заарештовано, а разом з ним у довге ув'язнення потрапив і щоденник...

Конфлікт між академією і Наркоматом освіти визрівав давно. Академія була непорушною цитаделею, що супротивилась абсурдним вказівкам з Харкова. По суті, це був конфлікт між віцепрезидентом ВУАН, головою правління академії Сергієм Єфремовим і наркомом освіти Миколою Скрипником. Єфремов невідступно відстоював автономію академії, а Скрипник волів "приручити" академіків, і не одного-двох, а загалом усіх.

Серед "вірнопідданих", як не дивно, був і Михайло Грушевський. І 1928 року, коли президент В. Липський мав скласти свої повноваження, першою кандидатурою на цю посаду Наркомос запропонував, звісно, Грушевського. "Я стояв на тому, що донощика та автора скарг до начальства ставити на чолі академії було б найбільшим з лих; що деструктивну свою манеру Грушевський досить виявив уже у себе на кафедрі, щоб варто було те саме пробувати в академічному масштабі, що, нарешті, шансів у нього ніяких, бо всі ж академіки бачили його поведження і, певно, склали йому ціну", — таку нотатку зробив С. Єфремов 3 лютого 1929 року, одразу ж після чергової розмови з представниками "академічного активу", які підтримували висунення кандидатури Грушевського на президента академії й пропонували Сергію Олександровичу ... "єдиний фронт" з ним. На таке капітулянтство Єфремов, звісно, погодитись не міг. Не за себе він вболівав, не за свій авторитет клопотався, а за престиж усієї академії.

Адже саме "на вимогу" академіків Грушевського й Тутківського ВУАН у березні 1928 року шматувала комісія наркомату, а відтак на бюро секції наукових робітників ставилось навіть питання про "реформу" академії. У С. Єфремова сумніву не було: це забаганка не кого іншого, як самого Скрипника.

31 березня 1928 року він записав до щоденника: "Пішла чутка, ніби Скрипник має кинути нарком і стати за голову Раднаркому, замість Чубаря, бо цього забирають до Москви. Шкода, що цього раніше не трапилось, може, академія уціліла б".

А тим часом ВУАН продовжувало лихоманити. "Заведено до академії «представників од Наркомоса» в необхідному числі, надано їм права рішучого голосу... Всі наші аргументи падали, як горох об стіну. Їх просто не слухали. А коли справді вже дошкуляли, тоді Скрипник наказував комусь із підбрехачів виступити, — і виступали, не рахуючись ні з чим. У найвідповідальніших моментах брав слово і сам приносив справу на політичний ґрунт таким ... способом: «А, ви чините опір, не згоджуєтесь з нами — отже, ви йдете проти Радянської влади, проти робітників і селян...» Не мудра аргу-

ментація, і нас вона не клала на землю, але після неї «голосующее стадо» знало вже, як голосувати. І голосувало однодушно, однотайно... Щоб не псувати однотайності, нам, звісно, не дали рішучого голосу... Ми сперечались, одстоювали кожну п'ядь, але, звісно, програли по всіх пунктах. Та й не можна було не програти. Все було вирішено до нашого приїзду. ЦК дав директиви, і «голосующее стадо» лише слухняно виконувало даний наказ... Ми нагадували собою тих індіан, що підбігали до гармат і затикали їх ... своїми капелюхами, — з тією різницею, що ми це робили свідомі своєї несили... Це вже не академія, а щось, для чого на людській мові ще нема назви..."

Звісно, що й терпіння у Скрипника було не безмежне. І він, як тільки міг, намагався уговорити Єфремова. На одному з засідань, торкаючись питання політичної неблагонадійності ВУАН, він дорікав Єфремову за зв'язки з еміграцією, листування з нею, гучне святкування академією його ювілею. На те Сергій Олександрович з гідністю відповів: ніякого ювілею не відзначав, жодних листів за кордон не відправляв і нікого не уповноважував за себе говорити. Аж скипів Скрипник. "... безкрайня гидота і цинізм безмежний, — відгукнувся після цього конфлікту про Скрипника Сергій Олександрович. — Люди, з якими не то працювати — говорити не можна по-людськи. Люди, які не розуміють, або навмисне намагаються не розуміти найзвичайнісінських речей, які намагаються все перекрутити, споганити, розтопцювати. І вони держать в руках науку, освіту... Не дивно, що вони з ними виробляють. Нещасна наука і замість освіти — гасило духа і п'їтьма непроглядна".

Збори академії для виборів нового складу президії були призначені на початок квітня 1928 року, а потім перенесені на травень. "Характерно, що це сповістив не Наркомос, а Любченко — секретар ЦК, — записав С. Єфремов 12 квітня, — отже, й не криються вже з тим, що всю цю справу партійний комітет вирішив. Партія в ролі «вершителя судеб» науки — теж «веселенький пейзаж».

Висувати цього разу на президента ВУАН ні академіка Грушевського, ні академіка Тутківського Наркомос вже не наважувався. Зійшлися, зрештою, на кандидатурі академіка Заболотного ("людини нам мало відомої, хоча, здається, й не одіозної", — таку характеристику дав йому Єфремов). Вирішили запропонувати "коаліційний" список: президент — Заболотний, віцепрезидент — Грушевський, неодмінний секретар — Корчак, голова правління — Симинський, член президії — Кримський.

"Цей список остаточний, і нам його оставляють, як ультиматум, пропонуючи голосувати за нього і тим підписатись під тим розвалом, який зробив академії Харків. Пропонувати таку комбінацію можна тільки на глум, або в засліпленні безмежним нахабством. Фактично вона віддає академію в руки Грушевському і має бути

йому премією за підлоту... Бо Заболотний — гарна, здається, людина, але ледве чи житиме в Києві, отже, першою особою буде віцепрезидент”.

І от 3 травня 1928 року — вибори до ВУАН. “Важко навіть згадувати про це засідання, — того ж таки дня занотував С. Єфремов. — Кучка чиновників на чолі із Скрипником спробували одверто звалтувати академію. Більшість одповіла на це голосування. Звичайно, це буде витолковано як бунт. Вибори, окрім Заболотного, напевне не будуть затверджені. У Скрипника вистачило нахабства — самого себе призначати в академіки, вистачило ще більшого нахабства — лізти на голову засідання”.

А наступного дня: “Заболотний мав розмову із Скрипником. Цей постарався поінформувати нового президента з свого погляду. Звісно, насамперед, про мене. «Це, — сказав Скрипник, — наш ворог, одвертий, бо й сам з цим не ховається, і непримиренний. Ми за ним слідкуємо безупинно. Ми знаємо, що він пише за кордон і що йому пишуть з-за кордону». Власне, я вже давно перестав писати за кордон, окрім ділових листів, та й звідти мені теж не пишуть — а вони все-таки «знають»... І я думаю, що вчорашнє голосування поставлять на рахунок не кому, мені ж. Ну, що ж, свою частку відповідальності нестиму”.

Далі в щоденнику — записи, які, на жаль, виявилися таки пророчими: “Кажуть, що після голосування в академії «представники од Наркомоса» ходили мов у воду опущені: це ж перший випадок, що голосовано проти чиновників у всій радянській практиці... Перед Скрипником альтернатива: або лишити так, як є, або поарештовувати «контрреволюціонерів» чи розігнати протестантів, чи закрити академію, — словом, шлях репресій. Ні на те, ні на друге поки що вони не зважаються (мабуть, трохи згодом зважаться) — і злостяться, і зі злості роблять ще більші дурниці, самі себе зав’язують у мішку, до якого самі ж себе посадили. Їхня «контрреволюція» — для всіх очевидна дурниця, а іншого обвинувачення не можуть вигадати”.

Яким передбачливим виявився Єфремов! Він усім єством і помислами відчував, до чого може призвести загострення стосунків із Скрипником. Проте лишався невідступним.

Скрипник теж волів “не поступатися принципами”. Особливо, коли протидія Єфремова стосувалася його особисто. Адже невдача на травневих зборах 1928 року, коли він балотувався в академіки, його не зупинили. Бажання здобути академічний титул він не облишав. Того ж таки року йому вдалося пропхатися в академіки ... Білоруської Академії наук. З цього приводу С. Єфремов іронічно занотував до щоденника: “Але найкраща сьогоднішня новина — це обрання Скрипника на академіка до Білоруської Академії. Знають, з чого починати, і почали просто з того, що поважно взяли відомий Пушкі-

нів вірш: «В Академии наук заседает князь Дундук». Почалася знов ера дундуків, тільки князівський титул та природний дар («отчего ж ему не сесть?») заміняє тепер той самий природний дар плюс партквиток».

А через кілька днів — ще один запис: " А з нашими академіцькими справами що не день, то гірше. Пишуть білоруси, нарікають, що наша академія їм втисла Скрипника та Яворського на академіків: ми так, пишуть, запротоколювали: на пропозицію Української Академії наук обрали: Заболотного, Тутківського, Яворського і Скрипника... Отож, виходить, що це наша президія побила рекорд запобігання перед властями: навіть білоруси дивуються... А я грішив на них, що розпочинають еру Дундуків. То ми її розпочали, виходить".

Забігаючи наперед, скажемо, що Скрипнику вже 1929 року вдалося стати й академіком Української Академії наук. Колегія Наркомосу задля цього розробила спеціальне положення про вибори ... розширеного складу ВУАН. Завдяки йому, щоправда, лави академіків поповнилися і низкою справді визначних учених — О. Богомольця, О. Динника, М. Холодного та інших. А поряд із ними академічними лаврами увінчалися й такі "видатні науковці", як "хемік" В. Затонський і "філософ" М. Скрипник.

Із своїми міркуваннями Єфремов, звісно, не крився. А відтак і був мов більмо на оці у Скрипника.

З початком жовтня 1928 року на С. Єфремова почався відчайдушний наступ. Довкола діяльності академії з'явилося чимало критичних публікацій. Зокрема, у трьох номерах газети "Комуніст" надруковано статтю А. Хвилі ("відомого брехуна і нахаби", за висловом Єфремова) "Під академічним забралом".

"Діло надрукувало мою відповідь Студинському, — нотує з цього приводу С. Єфремов, — і Хвиля тепер рятує Студинського. Моя стаття зветься «Про двох лицарів — одного під забралом, другого — так», і вже в заголовку Хвилиної відповіді бачу, про що буде мова. Власне, вдаряючи проти Студинського, я таки й мав на увазі його панів, що їм він тепер служить, і устами Хвилі вони обізвалися. Уявляю, що то за пахоші будуть, але ці пахоші такі довгі і такі смердючі..."

Уточнимо: академік Студинський був головою Львівського наукового товариства, і зі сторінок газети *Діло*, що видавалася у Львові, він звинуватив ВУАН у "русифікаторській лінії". С. Єфремов фактично "тягнув" усі справи академії, а відтак був дуже знервований несправедливою критикою та упередженістю автора допису, тож одразу дав відсіч цим звинуваченням.

"Кримського виставлено там за москвофіла, мене — за ворога України", — міркує С. Єфремов, вважаючи, що статті Студинського взагалі "повні наклепу на академію в скрипниківському дусі". А

між тим, нотує він далі, "комуністи сподіваються, що я таки відпові-
датиму Хвилі, і конче в *Ділі*. Теж не розуміють, що я міг би цьому
панові одповідати тільки через адвоката, коли б у нас був хоч тро-
хи пристойний суд".

Та колесо шельмування було розкручено вправною рукою, воно
набирало обертів — супроти здорового глузду...

11 листопада 1928 року. "В академії все ворожать, чи вишлють
мене, чи не вишлють. Але, як і всяке ворожіння, нічого певного не
дає. Сьогодні Заболотний сказав мені: «Якщо вас вишлють, то і я з
вами поїду». Джентльменська пропозиція... Та тільки не вірю я, щоб
у його вистачило зважливості протестувати. Та й інших усіх. Проков-
тнуть, як проковтнули всі напади на академію. «Культурна револю-
ція» — нічого не вдіш".

22 листопада. "Новий пароксизм злості пояснюється тим, що
на писанину тутешніх дурнів озвалися дурні за кордоном. Тепер ту-
тешні реагують на тамтешніх, а не можучи дістати не то по конях, а
навіть по оглоблях, — зосередили всю свою злість на тому, хто під
рукою, себто на мені. От вигода опинитись між двома загонами
дурнів".

23 листопада. "Нове гавкання — вчора на зборах у художньо-
му інституті..."

24 листопада. "Паки й паки гавкання: надруковано в *Пролетар-
ській правді* резолюцію художнього інституту. Лавина брехень ще
збільшилась..."

25 листопада. "Паки й паки гавкання: в петербурзькій *Красной
звезде* передрук з московських газет..."

І так — щодня. Простежмо уважніше за цими, сповненими дра-
матизму, записами. За нанизуванням одноманітних фактів — біль
людини, впевненої в своїй правоті й несхитній у переконаннях.

1 грудня. "Гавкають... Моя справа розворушила всю черву, якої
стільки розвелось на гниючому трупі. Навіть декого з комуністів
уже нудить. Мені переказують, що рядові комуністи в Харкові і Киє-
ві аж вийть: не знають, на яку ступити, скаржаться на те, що ситуа-
ція взагалі надзвичайно тепер складна: шпіонаж одного за одним
такий, що кожен з них боїться й слово сказати, що доводиться ба-
лансувати поміж правою і лівою опозицією".

5 грудня. "Гавкають. Пачками. Ураганним огнем... Президія ви-
несла свою резолюцію: засуджуючи мій виступ за результати, вва-
жати пояснення за задовольняючі і інцидент за вичерпаний. Склас-
ти то вони склали, а тепер не знають, що з нею робити. Пробував
президент учора по телефону говорити з Харковом, але Скрипника
нема там, а без його просто бояться щось вирішити. Отже, резолю-
ція академії сама по собі, а гавкання — само по собі... Нема ради —
треба терпіти. А тут нерви починають вже не видержувати щоден-
ної гавканини, брехень, бруду, з якими з усіх боків силкуються мене

обляпати. Серед громадянства взагалі не вірять тим наклепам, але — рабський стан — поробити нічого не можуть. Усе мовчить залякане, придушене, і навіть не благоденствує”.

6 грудня. "ДПУ викликало одного з співробітників академії, щоб розпитати, як в академії ставляться до «справи Єфремова». Той ніби одповів, що всі обурені, бо вважають увесь похід за чистий наклеп... Отже, справа добирається на вищі інстанції. Президент переказував мені, що київський партком з моїх пояснень не задоволений і загрожує дальшими «резолуціями, як виразом організованого гніву й обурення». Левицький радить мені їхати самому до Харкова, щоб виправдатися. В чому? І перед ким?"

10 грудня. "Рада. Нудьга безконечна, і балаканина теж безконечна. Під час засідання підсів до мене Грушевський і зашепотів: «Коли я довідався, що проти вас мають бути репресії, то заявив Левицькому, що це на Україні викличе обурення і я перший протестуватиму. Левицький переказав про це Скрипникові, що був тоді в Москві, і Скрипник, порадившись з Менжинським, вирішили, що репресії проти вас були б на цей час політичною помилкою. Та й Ф. Савченко, будши в кінці листопада в Харкові, чув од двох секретарів Скрипникових, що репресій не буде. Оце я хотів вам сказати, щоб вас заспокоїти». Я подякував. Коли б це було не під час засідання, то попрохав би, що хай вони з Савченком про мене менш клопотались... Яка поза: чоловік сам заварив усю кашу, а тепер ще під добротинність підшивається!"

Скрипник розумів, що допоки в академії лишатиметься така чесна й принципова людина, як С. Єфремов, годі й сподіватися, що його, наркома освіти, вплив на ВУАН буде відчутним. Вихід лишався один — нейтралізувати непокірного академіка. Кілька разів у розмовах із президентом ВУАН Заболотним нарком радив приборкати Єфремова. 17 грудня 1928 року Сергій Олександрович занотував: "Вчора був у Заболотного Скрипник, годин зо три балакали вони про мою справу. З незв'язного і, видимо, неповного переказу Заболотного у мене таке враження, що 1) Скрипник тримається волюнчиче і непримиренно і хоче поставити мене навколішки, себто «покаяться» і прохати помилування («прости мене, мила, що ти мене била»), і 2) Заболотний упав на душі і, значить, президія академії, як і секція, видасть мене з головою, одмовиться від своєї попередньої, уміркованої резолюції і напише, що їй звелить Скрипник і Ко. Навколішки я не стану, каються не буду — отже, перспектива виясняється: мандрівочка і, мабуть, неблизька, пахне..."

І ось останній запис у шоденнику за 1928 рік — його датовано 31 грудня: "Останній день старого року приніс мені давно сподіваний сюрприз. В академію запросив, щоб прийти до нього, президент. Приходжу. Плутаючись, то червоніючи, то бліднучи, розповідає Заболотний, що президія ухвалила погодитись на ту резолюцію

в моїй справі, яку їй продиктовано комуністами. Читаю резолюцію. В ній — безумовний осуд за виступ проти власті (!) і напучування про потребу обороняти владу од нападів (!) і, нарешті, — кара: зняття з адміністративних і організаційних посад. Прочитавши, кажу Заболотному: «Мені, врешті, все одно, що ви під чужий диктант про мене пишете. Це до мене не пристане. Але академії мені шкода, ви ж цим її добиваєте». — Він свистить якийсь час, а потім каже: «Нам поставлено ультиматум: або ми це підпишемо, або вас вишлють у Наримський край». — «Я хотів би, щоб ви справу рішали, не оглядаючись на мою долю, — кажу я. — Адже ж ви знаєте, що все це брехня — як же ви підпишете?» — Знов посвистав та й каже: «Вони говорять, що проти вас багато є й інших обвинувачень». — «І всі вони однакові — шага ломаного не варті!.. Я волів би йти в Наримський край, ніж бачити повну руйнацію академії». Свистить поблідлими губами. «Врешті, чиніть, що знаєте», — кажу я. — «Скрипник обіцяв, що як ми підпишемо, то цькування проти вас припиняться і вам спокійно дадуть робити наукову роботу». — «А ви їм вірите? Їм — людям без честі, без совісті? А як вони використають ваш сфальшований осуд ще для більших нападів?» — Мовчить і посвистує... «Вони кажуть, — врешті здобувся на слово, — що доведуть, ніби ви й не учений, бо он-де Грушевський історію пише в десятках томів, а у вас всього одна книжка. Правда, я їм на це сказав, що науки не міряють на вагу паперу, але ж...» — «Ну, я бачу, що у вас це все вирішено... Бувайте здорові». Був при тому присутній і Корчак-Чепурківський, і теж розводив руками, шось мурмотав про те, що «нічого не поробиш», «вони хотять» і т. п.

Тяжка була сцена. І огидна. Предательство ще більше, ніж приятелів із секції наукових робітників. Заболотний казав мені, що подасть в одставку, пропонував «скаржитися президії, що вас кривдять» — і досить було grimнути Скрипникові, щоб уся зважливість розлетілась, мов дим на повітрі. Холопи! Лакеї — більше й слів нема. І коли б Скрипник на біле сказав, що то чорне — ніхто перечити б не посмів. Це дійсно якийсь дім божевільних, у якому вже нічого не розбереш, так усе в дикому танці переплуталось... А нашим холопам байдуже, до чого воно йдеться. За першим покриком вони забувають, що мають навіть язика в роті і готові все і всіх предати. Підлішого часу не було й не буде. Що ж — лишається пити отруєний келих до дна". Свідомий своєї долі, С. Єфремов ішов їй назустріч гордо й несхитно, несучи тяжкий тягар неминучої розплати.

Але "зупинити" невгамовного академіка, навіть з подачі недавнього наркома юстиції та генерального покурора України, а тепер — наркома освіти М. Скрипника (і, певно, з благословіння ще вишого керівництва — відомо, що сам Сталін написав до Політбюро ЦК КП(б)У спеціального листа у цій справі, шоправда, то було вже пізніше — і він обговорювався на засіданні 30 січня 1930 р.) було не так

просто, а тим більше ні з того, ні з сього арештувати його. Як не як, а С. Єфремов — визначний учений, академік ще з дореволюційним стажем. За свої демократичні погляди й переконання переслідуювався самодержавством. Тому й було складено сценарій, за яким бездоганно і фальсифікувалася справа так званої Спілки Визволення України, організатором і керівником якої, мовляв, і був С. Єфремов. До того ж, це вписувалося в "концепцію" посилення класової боротьби, а відтак — відволікало увагу людей від пошуку причин економічної руйнації господарства країни, некомпетентності тих, хто керує державою.

Першими, як відомо, арештували молодь, зокрема, двох студентів Київського інституту народної освіти — двадцятидворічного Б. Матушевського та двадцятип'ятирічного М. Павлушкова. Це сталося 18 травня 1929 року. З цього приводу С. Єфремов з гіркотою іронічно зауважив у щоденнику: почалася українізація Наримського краю. і він не помилився у своїх передбаченнях...

Розрахунок тих, хто фабрикував справу СБУ, був точним: молодих людей легше "зламати" на попередньому слідстві, і вони дадуть такі свідчення, які було потрібно. М. Павлушкову у цій брудній історії відводилась головна роль, адже він — племінник В. Дурдуківського та С. Єфремова.

Із ув'язнення Миколі вдалося таємно передати записку, в якій він сповістив, що від нього добиваються свідчень проти Єфремова і протистояти сваволі слідчих він далі вже не може... "Нове повідомлення від Миколи, — занотовує С. Єфремов до щоденника 20 червня 1929 року. — Мучать його допитами до 12 годин. Усе вимагають, щоб мене заплутав..."

І М. Павлушков зламався. Протокол його допиту складає 260 друкованих на машинці аркушів. Сумніву немає: документ було підготовлено заздалегідь, а Микола його лише підписав. Адже у ньому стверджувалися факти, про які Павлушкову, принаймні, не було відомо, не кажучи вже про їх вірогідність. Здобуваючи собі дивіденди на наклепах, Павлушков, певно, сподівався, що його невдовзі звільнять з-під варті, він навіть дав згоду стати інформатором ДПУ. "Я обіцяю в усій дальшій своїй роботі, в усякий час і на кожному місці боротись спільно з органами ДПУ з усіма проявами контрреволюції в усіх її проявах та виглядах, — писав він. — Будучи цілком свідомий усєї відповідальності цієї заяви, я твердив своїм словом та власноручним підписом зобов'язуюся тримати як і саму цю заяву, так і дальший свій зв'язок та одержувані в майбутньому від органів ДПУ відомості й доручення в цілковитій і непорушній таємниці". І дата: 23 жовтня 1929 року.

На викриття "злочинної організації", якою, мовляв, була СБУ, ДПУ вистачило трохи більше місяця. Уже 3-4 липня 1929 року арештовано завідуючого 1-ою Київською трудушколою В. Дурдуківського —

ліпшого друга С. Єфремова, учителів Ю. Трезвинського і О. Гребенцького, а дещо пізніше — Н. Токаревську. До кінця липня арешту зазнали також В. Чехівський і його брат Микола, сам С. Єфремов, співробітник ВУАН А. Ніковський, професор Київського інституту народної освіти Й. Гермайзе, а в серпні — ще кілька співробітників ВУАН — Г. Голоскевич, А. Барбар, Г. Іваниця, М. Холодний, В. Ганцов. Оскільки СВУ не могли скласти лише мешканці Києва, ДПУ почало "розгалужувати" вигадану організацію й "створювати" осередки в інших містах, зокрема, в Дніпропетровську, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Чернігові, Вінниці. "Причетними" до СВУ вважалося понад 400 осіб, а скільки ще було людей, яких звинувачено у приналежності до неї, у наступні роки — 1936, 1937, 1938...

Ось до чого привів конфлікт.

ОБЕРЕЖНО: СТЕРЕОТИПИ

Іван Розпутенко

Здається, що наше соціальне буття втрачає сенс свого існування без таких "добрих" сусідів як міти, догми, штампи, стереотипи. Я б не називав парадоксальним становище, коли досить одному якому-небудь високопоставленому сановникові виступити з ініціативою, що "економіка повинна бути економною", як уже ціла армія запевняючих суспільствознавців нав'язують всьому суспільству єдино істинне бачення шляхів економічного розвитку. Це не парадокс, а скоріше об'єктивний процес соціалістичного розвитку.

Як засвідчує історія розвитку нинішнього суспільства, радянській економіці постійно щось заважало: то війни, то післявоєнні відбудови, то вороги зовнішні, то вороги внутрішні, на яких у нас не було дефіциту ні в які періоди. І нині ненаситна уява великодержавних держиморд шукає джерел і винуватців соціальних бід і негараздів не в природі суспільного ладу, а в окремих громадських діячах, парламентарських угрупованнях, радикальній пресі, в кооперативах, неформалах з їх нестандартним мисленням, страйках, міжнаціональних конфліктах, в українській мові.

Партократія, апарат витворили величезну кількість різних заборон, перешкод, табу, які й по сей день сковують ініціативу низів. Якщо раніше на шляху впровадження економічних методів господарювання бюрократія використовувала повний арсенал "ізмів": капіталізм, ревізіонізм, реформізм, щоб таким чином відбити бажання мислити або ж звинуватити того чи іншого прихильника реформістського шляху розвитку в упередженому ставленні до соціалізму, то нині все та ж бюрократія з широким набором актуальних "ізмів": сепаратизм, націоналізм, сіонізм тощо та інструкцій, постанов, розпоряджень виступає за перебудову. Без перебільшення буде сказано, що при всій плинності життя вічним лишаються лише "ізми".

Через масові засоби інформації, особливо останнім часом, нав'язується думка, що перебудова і гласність, як і весь дотеперішній соціалізм, повинні впроваджуватися на пляновій основі під керівництвом КППС і бажано дозами, порціями, оскільки наш дрімучий народ ще не готовий до сприйняття азів демократії. Так і розумій між рядками: "Ваша функція в перебудові піднімати вгору руку і одноставно викрикувати: «Хай живе перебудова! Широку дорогу гласності! Ура, товариші!» Від закликів необхідності проведення перебудови до практичної перебудови — не-

малий шлях, і слова, цілком вірні, тонуть у морі директив, роз'яснень. Щоб не порушувався порядок! Але про який "порядок" йде мова? Адже перебудова повинна насамперед здолати той порядок, який витворювався багатьма поколіннями бюрократів, позбавити їх монопольного права диктувати умови життя людині, громаді, нації. Партократія, апарат володіють дивно властивістю — насаджувати стиль бюрократії минулих епох і поколінь. І разом з тим розриває навколо себе життєво важливі суспільні зв'язки вже не тільки в рамках республіки, регіону, а й навіть окремого району, села. Бюрократизм — це не стільки особистісне явище, скільки групове, соціальне, шлях до пізнання якого лежить через вивчення групових, кланових інтересів, що напряду зав'язані з недекларованими мотивами розвитку російської нації. Гігантоманія, технократія, відомчість, ідеологічна та наукова демагогія — їх багато, цих форм пристосування бюрократії до рухливого життя ХХ століття. Прикриваючись інтересами держави, народу, бюрократ нав'язує згори рішення, розсилає накази і вказівки з вимогою негайного їх розв'язування. Лише він один знає, скільки і чого потрібно державі, окремим народам, людям, і "спускає" вниз накази, які називає плянами, не задумуючись над тим, чи потрібно це споживачеві. Він зацікавлений у довічному збереженні суперечності між необхідним і вигідним, між вигідним союзним республікам, народам і народностям, з одного боку, і необхідним СРСР, суспільству, з другого. Адже саме за рахунок штучно створюваної суперечності він має роботу, а скоріше не роботу, а службу, яка робить його і поважним, і грізним, практично всесильним. Нічого не створюючи матеріального, в той же час він вершить долями людей, націй, народів.

На жаль, що вигідне для республік, ще не стало обов'язковим для Союзу, і сподіватися, що хтось згори зацікавлений у впровадженні радикальнішої і справедливішої формули "Сильна республіка — сильний центр" — марна справа. Не вирішивши принципового питання: центр служить республікам чи республіки — центрові, радикалізм політичної й економічної реформи, а з ним і наші сподівання, залишаться благими намірами. Тим часом з центру нетерпляче нав'язується черговий штамп: "Сильний центр — сильні республіки", буцімто всі 73 роки він був слабким. Здаймося думкою, що виробляє "сильний центр" — сталь, машини? А може він вирощує хліб, начинює ковбаси? Людина з почуттям гумору відповість, що центр продукує ідеї, а це більше і важливіше, ніж, скажімо, хліб. А коли серйозно, центр генерує імунітет на безбідне існування самого себе, як якоїсь самодостатньої і самовідтворюючої у все більших пропорціях себе системи, котра функціонує за своїми внутрішніми законами і правилами.

Невміння вести господарство, бездарна організація економіки і

надбудовчих інституцій на однолінійних теоретичних уявленнях про розвиток так званого соціалістичного суспільства спонукає ще раз нагадати давню аксіому: "Гарна теорія творить гарну практику". Господарська, політична, духовна криза, яка перманентно поглиблюється, веде до появи нових догм і стереотипів. І не варто втішатися, що доба перебудови позбулася цих стереотипів, а ми звільнили свій застарілий апарат мислення для сприйняття найновіших, найпрогресивніших ідей, завдяки реалізації яких форми і напрямки розвитку отримають реальну, зрозумілу людям, перспективу. Даремна справа. На місце стереотипів, що віджили свій час, апарат підкидає інші, трохи модерніші. Ось дещо з новенького. "Кожен повинен працювати на своєму місці". Дивно, хто визначає ці місця? Це трохи нагадає нафталінову теорію "трудова династії": батько — колгоспник, то й син — колгоспник; син повинен стати генералом, коли тато генерал. Або ось інший зразок: "історичні проблеми не вирішуються на мітингах". Що стосується кабінетних вирішень "історичних проблем", то ми вже пожинаємо ужинки винищення українського народу — "тиха сапа" кабінетних монстрів доводить ту справу, яку розпочав цар Олексій "Тішайший" зі своїм отроком Петром I, шляхом соціальних, екологічних, денационалізуючих зашморгів. І тільки люди, прокинувшись від летаргійного сну, почали оглядати свою історію, вивчати себе, як знову ж: "Треба вирішувати конкретні справи", "Народ втопився від безпорядків", "Пора переходити від тріскотні до діла".

Або, скажімо, що варте при переході до економічної самостійності республік таке кредо: "Як працюємо, так і живемо". До речі, ті, що "спускали" для народу це кредо, вважають його найпростішою істиною, для сприйняття якої не треба напружувати особливо мізки. Головно натискувати на м'язи ніг, рук, спини і т. д.

Аналізуючи нинішній стан виробництва найважливіших промислових і сільськогосподарських продуктів на душу населення в Україні і розвинених західноєвропейських країнах, таких як Великобританія, Італія, Франція, ФРН, які приблизно однакові за чисельністю населення, приходиш до висновку, що наша республіка живе не так, як працює.

За 1989 рік Україна виробила немало важливих видів продукції. Якщо приріст національного доходу в СРСР склав у 1989 р. 2.4 відсотка, а продуктивність суспільної праці — 2.3, то в Україні ці показники відповідно становили 2.6 і 3 відсотки. Очевидно, слід було б сподіватися, що й приріст заробітної плати, оплати праці колгоспників зросте в нашій республіці швидшими темпами, ніж у цілому по Союзу. Та годі, — дива не сталося. Середня заробітна плата робітників і службовців за 1989 р. зросла на 9.4 відсотка (всього 218 крб.) по Україні, а по Союзу — на 9.5 (всього 240 крб.) Оплата праці колгоспників у республіці приросла на 6 відсотків, що

становило 177 крб., у той час як по СРСР — на 7.7 відсотка (196 крб.).

За даними 1988 року оплата праці робітників і службовців була на восьмому місці серед 15-ти союзних республік, а оплата праці колгоспників аж на десятому.

Доцільно навести тут цифри, які свідчать про стрімкий злет посадових окладів партійних працівників. З 1 жовтня 1989 року ЦК КПРС ухвалив рішення підвищити платню працівникам партійного апарату, хоча попередні оклади в середньому були значно вищі від заробітної платні робітників, службовців, колгоспників. Та, зрештою, судить самі.

Посада	зар. плата до підвищ.	зар. плата після підвищ.	відсоток росту
Інструктор обкому партії	250 крб.	370-400 крб.	48-60
консульт. відповід. орг.	270 крб.	400-420 крб.	48-56
зав. сектору	270 крб.	450-470 крб.	67-74
заст. зав. відділом	310 крб.	510-530 крб.	64.5-71
зав. відділом	380 крб.	600 крб.	58
перший заст. зав. відділом	310 крб.	550 крб.	77.4
секр. обк. партії	450-500 крб.	700-750 крб.	55.667
перший секр. обк. партії	550 крб.	850 крб.	54.5
перший секр. міськ. партії	350 крб.	570 крб.	63
другий секр. міськ. партії	310 крб.	520 крб.	68
третій секр. міськ.	290 крб.	480 крб.	65.5
перший секр. райк. партії	340 крб.	540 крб.	59
другий секр. райк. партії	310 крб.	500 крб.	61
третій секр. райк. партії	280 крб.	460 крб.	64
інструктор райк. партії	180 крб.	360 крб.	100

Повертаючись до питання про національний дохід, від якого буцімто залежить зростання добробуту людини, слід зазначити, що темпи росту і втрат за останні чотири роки значно загострили проблему його розподілу на нагромадження і споживання. З одного боку, народне господарство республіки гостро потребує інвестиційних ресурсів для активного оновлення виробничого апарату і структурної перебудови економіки в напрямку зростання частки інтенсивного, ресурсо-матеріально-енергоекономного і екологічно чистого виробництва. А капітальні вкладення в розрахунку на одного жителя республіки в 1988 р. склали 569 крб., в той час як в РРФСР — 938, а по Союзу — 761 крб.

Нині проводиться прямо таки дискримінаційна інвестиційна політика щодо України. Концепцією соціально-економічного розвитку СРСР до 2005 року передбачається використати мільярдні

кошти не стільки на технічне переозброєння, скільки на створення нових виробничих потужностей і насамперед в електроенергетиці, галузях важкої індустрії, хемічної промисловості. Союзні міністерства правдами і неправдами впроваджують нові об'єкти, особливо водо- і енергомісткі. Так, обсяг будівельно-монтажних робіт на одну тисячу квадратних метрів території складає:

- в Мінбуді УРСР — 7.4 млн. крб.
- в Мінбуді БРСР — 6.9 млн. крб.
- в Мінпівденьбуді СРСР — 4.3 млн. крб.
- в Мінпівнічбуді СРСР — 1.9 млн. крб.
- в Мінбуді Каз. РСР — 0.5 млн. крб.

По суті Україну перетворили на суцільний будівельний майданчик, де кожне з промислових міністерств прагне розмістити своє виробництво, оскільки оптимальні природно-кліматичні умови, наявність виробничої і соціальної інфраструктури, готовий кадровий персонал тощо не вимагають додаткових витрат. Образно кажучи, став трубу й роби гроші.

Незацікавленість союзних міністерств і відомств у комплексному розвитку регіонів і республік веде до погіршення й так низького рівня життя людей. Перед усе необхідно зазначити, що орієнтація при розміщенні продуктивних сил (нових підприємств) в уже існуючій інфраструктурі ускладнює роботу транспорту загального призначення, забезпечення тепло- і електроенергією, інженерними комунікаціями тощо. До того ж союзні міністерства ігнорують розв'язку соціальних проблем. Доречно вказати на одну, яка дошкуляє Балтійським республікам і Україні — це збільшення кількості робочих місць у порівнянні з приростом чисельности працюючих, яке практично не контролюється місцевими Радами. Так, в 1966—1985 роках чисельність робітників у промисловості нашої республіки зросла в 1.5 раза, а кількість робочих місць за цей же період збільшилась в 1.8 раза. І хоч за прогнозними оцінками, починаючи з XII п'ятирічки, обіцяється зростання національного доходу при зменшенні кількості зайнятих у сфері матеріяльного виробництва, все ж симптоми тривожні. Тим паче, що приріст населення України, згідно з останнім переписом, найнижчий серед 15-ти союзних республік. Через незбалансованість виробничих і трудових ресурсів, яка і нині зберігається, практично не функціонують (змертвіли) основні виробничі фонди загальною вартістю у 8 млрд. крб. Зрозуміло, що напрошується звичний висновок про необхідність притягнення нової робочої сили, щоби ввести в дію фонди, котрі простоюють. І в результаті частка корінного населення під дією міграції робочої сили ззовні зменшується, що веде до національної напружености, до ускладнення розв'язання важливих соціальних проблем (житлової, продовольчої, транспортної, екологічної і т. д.).

На сьогоднішній день виробництво національного доходу в

республіці на душу населення займає сьоме місце серед 15-ти республік. Такий низький показник можна пояснити тим, що 60 відсотків промислово-виробничого персоналу в промисловості працює в трьох галузях: вугільній, чорної металургії, машинобудування, де виробництво національного доходу в 1.5—2 рази нижче, ніж у цілому по республіці.

Наша спеціалізація в країні — важка промисловість. Співвідношення груп "А" — виробництво засобів виробництва, і "Б" — виробництво предметів споживання у промисловості складає 72 і 28 відсотків. У результаті такого співвідношення товарів та послуг виробляється в республіці на 6.3 млрд. крб. менше, ніж сума доходів населення. Така деформація галузевої структури в бік виробництва засобів виробництва призвела до того, що ріст національного доходу практично перестав впливати на рівень життя трудящих.

Щоб досягти високого рівня життя людей, слід відмовитися ще від одного стереотипу, який має свою давню історію. Це так званий закон зростаючих темпів розвитку галузей промисловості групи "А" над групою "Б". Про результати його дії, гадаю, не варто зупинятися. Яку б ділянку ми не розглядали, завжди можна помітити його прямиий чи опосередкований вплив. Необхідно вже найближчими роками провести істотні зрушення у співвідношенні груп "А" і "Б". Зростаючі грошові нагромадження у населення, які не забезпечені товарним покриттям, доповняються збільшенням витрат матеріальних ресурсів у невиробничій сфері, які витікають з необхідності розв'язання гостроактуальних соціальних проблем. Гадаю, потреба в продукції групи "Б" промисловості в найближчі 10 років, до 2000 року, зростає в 2.1—2.2 раза, тобто буде рости швидше від загального обсягу промислового виробництва. Задоволення цих потреб у 1990—2000 роках можливе при випереджаючому зростанні виробництва товарів народного споживання.

Не вдаючись до детальної аналізи шляхів реалізації поставлених усім попереднім розвитком проблем, повинен сказати, що без технічної реконструкції галузей "Б" промисловості України розв'язати завдання зростання життя людей залишиться завислим у просторі і часі.

Вельми значна частина основних виробничих фондів переробних галузей фізично і морально застаріла. Стан фондів не тільки не забезпечує виконання покладених на ці галузі функцій, але й став серйозним гальмом подальшого нарощування виробництва продуктів харчування. Технічний стан діючих підприємств вкрай низький. Понад 76 відсотків цукрових заводів, 70 відсотків масложирових і 39 відсотків м'ясокомбінатів, котрі працюють і понині, введени в дію до 1950 року, з них 63 відсотки цукрових заводів і 29.4 відсотка масложирових — до революції. Заміна фізично і морально заста-

рих виробничих фондів не перевищує 7 відсотків у рік. Коефіцієнт зносу основних фондів за 1988 рік у харчовій промисловості республіки склав 40.9 відсотка, в тому числі по масложировій — 53.7 відсотка, цукровій — 50.1, тютюновій — 50.2, м'ясній — 41.6, молочній — 45.5, в решті — від 40 до 30 відсотків.

Гадаю, доречним буде навести ще й те, що підприємствам переробних галузей республіки щорічно потрібно технологічного обладнання на суму 220—240 млн. крб. Фактично ж виділяється його лише на 140—150 млн. крб., що складає 63 відсотки. А тому й результат такий, що із тонни молочної сировини у нас виробляється продукції на 250—260 крб., в той час як у США в співставних цінах — на 330 крб. А могло б бути ще більше, хоча й нині немало виробляється. Так, на Україні продукується 60 відсотків загальносоюзного обсягу цукру-піску з буряків, 52 відсотки — солі, 30 відсотків — олії, 25 відсотків — плодоовочевих консервів, 24 — кондиторських виробів, 20 відсотків — м'яса і стільки ж тваринного масла.

Цей список можна було б продовжити, але від цього населення ситим не буде, оскільки республіка регулярно недоотримує через ринкові фонди значної кількості продовольчих і непродовольчих продуктів. Так, продовольчих товарів у 1988 році недоотримано проти виділених фондів і державного замовлення товарів на загальну суму понад 1.5 млрд. крб. Державні замовлення на надходження продукції тваринництва за рахунок надпланових закупівель склало за пляном Міністерства торгівлі СРСР 1155 млн. крб. І скільки республіка не заперечувала проти подібного розв'язання проблеми забезпечення продовольством, ці заперечення традиційно до уваги не беруться і фактично за рахунок вказаного джерела в товарне забезпечення надійшло близько 300 млн. крб. плодоовочевої продукції і картоплі, недоосвоєні ринкові фонди борошна, круп, макаронних виробів, недоотримані фонди риби, оселедців, рибних консервів, олії, маргаринової продукції, бакалійних товарів.

Така ж практика і щодо інших товарів народного споживання. В 1988 році Україна недоотримала проти виділених Мінторгом СРСР фондів непродовольчих товарів на 832 млн. крб., зокрема швейних виробів — на 600 млн. крб., килимів — 277 тис. м², холодильників — 39 тис. штук, пральних машин — 92 тис. штук, електропилососів — 39 тис. штук і цілий ряд будівельних матеріалів.

Із року в рік Мінторг СРСР ринкові фонди багатьох товарів виділяє нижче заявки республіки, а по деяких товарах — навіть менше від досягнутого рівня. Так, заявка торговельних організацій України на 1989 рік на господарчі, культурно-побутові товари задовольнялася лише на 83.7 відсотка, на товари легкої промисловости — на 70.2 відсотка. Нижче заявки виділені республіці

борошно, крупи, цукор, кондиторські вироби, чай, майонез, харчові концентрати, крохмаль, спеції тощо. Нижче від 1988 року виділено на 1989 рік по фондах мотоциклів, моторолерів, швейних машин, посуду, будівельних матеріалів, легкових автомобілів, радіоприймачів і т. д.

Цей перелік можна було б продовжити і це тільки ще раз підтвердило б безпідставність імперських намагань звинуватити український народ в "нахлібництві", "лінивстві". Я глибоко переконаний, що здолати стереотип на кшталт "Як працюємо, так і живемо" можна не лише і не тільки шляхом бездумної праці, а й з допомогою впроваджуваних принципів економічної самостійності України, коли виробник буде здійснювати контроль за виробництвом, обміном, розподілом і споживанням. Допоки прерогатива цього контролю знаходиться в центрі і закріплена за ним, доти нас годуватимуть стравами сумнівного гатунку і якості, заправленими середньовіковими і новітніми стереотипами, догмами, кліше.

Нинішня економіка схожа на багатотонне вантажне авто, шойно виведене зі складального цеху за ворота заводу. З виду гарне... Але чи то проєктувальники заклали не ті параметри і технічні характеристики, чи то складальники, зекономивши на деталях, спростили сам проєкт, але так званий соціалістичний автомобіль ХХ століття для руху по такій незвичайній за кліматичними, національними, природними умовами місцевості не годиться. Людям, замість того, щоб їхати в ньому, приходиться штовхати це "Російське чудо" попереду.

В сучасних умовах найрозумнішим було б розібрати на запасні частини старий вантажний автомобіль або на брухт віддати, якщо він ще комусь потрібен. А ще ліпше, залишити його для музею світових експериментів, щоб для прийдешніх поколінь цей експонат був наочним посібником історичних аномалій, коли не враховується думка і прагнення націй і народів, коли подібні автомобілі проєктуються келійно, без врахування думки тих, хто нині прикований до них, змушений штовхати.

ПРАВО НА БЕЗ'ЯЗИКІСТЬ!

Василь Барладяну

Це єдиний висновок, до якого доходиш, починаючи читати "Закон СРСР" "Про мови народів СРСР". І водночас з гіркотою в серці думаєш про те, що уряди західніх країн, а також велика частина, наприклад, української еміграції спіймалися на горбачовський гачок, бо повірили в те, ніби Москва стала на шлях демократичних і економічних реформ, спрямованих на поліпшення прав особи і національностей, хоч всі її дії протягом останніх п'яти років мали на меті лише одне — з допомогою пропагандистської машини Заходу, використовуючи його гроші, зробити все, аби поневолення людини і народів набуло таких розмірів, щоб народи зникли взагалі, а людина остаточно перетворилася з суб'єкта історії і права в безправний об'єкт, що є власністю держави.

Для того, аби це зрозуміти, не треба зустрічатися з М. Горбачовим віч-на-віч з надією, що він розкриє свої карти. Треба лише аналізувати його привселюдні "демократичні" висловлювання, а також підписані ним закони та укази, співставляючи це все з тим, що проголошувала і втілювала в життя Москва до тієї миті, коли М. Горбачова було обрано секретарем ЦК КПРС. При цьому мусимо не забувати того, що навіть масові вбивства людей в СРСР обгрунтовувалися і виправдовувалися підтримкою "творчої інтелігенції" і "народу". А це допомагає комуністам перекладати провину за власні злочини проти людства на весь народ, волю якого вони нібито виконували і виконують.

Дотримуючись в оцінці подій шойно сказаного, ми забезпечимо себе від помилок і в боротьбі, скажімо, за права української нації не ходитимемо манівцями.

В історії українського національно-визвольного руху, як і визвольних рухів усіх інших народів СРСР, був довгий період, від 1960 до лютого 1988 року, коли всі наші проблеми зводилися до боротьби за збереження мови. Ясна річ, з'явилися окремі борці, що висловлювалися за незалежність, як єдино можливу форму для повнокровного життя нації. Але до лютого 1988 року, тобто до подій в Нагірному Карабасі, боротьба за права націй в СРСР і в Україні зокрема точилася навколо мови. Навіть боротьба за легалізацію УКЦ і відродження УАПЦ вважалася багатьма складовою частиною боротьби за мову, хоча заборона українських церков, як і витіснення української мови з ужитку, були головними заходами, спрямованими на знищення самого ґрунту, на якому можна відно-

вити українську державу. І цього не приховує сам М. Горбачов... Відповідаючи 10 квітня поточного року на запитання делегатів XXI з'їзду ВЛКСМ, М. Горбачов, ігноруючи українські реалії, фальсифікуючи стан речей, заявив: "Коли в Україні деякі громадські рухи поставили питання про мову не так, як цього вимагали інтереси і українців, і росіян, і проживаючих там людей інших національностей, в Криму почали збирати підписи з побажаннями повернути його Росії, зібрали їх півмільйона і припинили, тому що знайшлося правильне рішення. Те ж саме в Донбасі, на сході України, де живуть 11 мільйонів росіян" (*Правда*, 12 квітня 1990, стор. 2).

Залишимо на совісті президента Російської імперії вигадку про "півмільйона підписів", як і висмоктані з пальця "одинадцять мільйонів" росіян, що нібито живуть на Донбасі. Звернімо увагу на те, що президентський натяк на можливу анексію українських територій суперечить його ж заяві, зробленій того ж дня, в тій же аудиторії і за якихось десять хвилин раніше: "Глибоко переконаний, що ми ні в якому разі не повинні допустити втягування в перекроювання кордонів. Коли почнемо вдаватися до цього, то доведеться перекроїти весь Радянський Союз. Зіткнуться всі народи і нації, створиться таке становище, якого не бачила не лише наша країна, але й увесь світ" (*Правда*, 12 квітня 1990, стор. 1). Щоправда, в подальшому викладі своїх думок М. Горбачов готовий "перекроювати кордони" за двох умов: коли якась республіка, наприклад, Литва вирішить вийти зі складу СРСР, чи домагатиметься, як УРСР, вустами "деяких громадських рухів" "ставити питання про мову не так", як цього хочуть росіяни. Адже, якщо "литовська влада заявляє про вихід із Радянського Союзу", то, повчас М. Горбачов комсомольців, треба "ставити питання про скасування прийнятого в 1940 році рішення про передачу частини білоруських земель Литві. Виникло питання про Клайпеду, що декілька століть була в складі Німеччини", а потім, по Другій світовій війні, опинилася в "Радянському Союзі. Це — морські кордони, до яких Росія йшла тисячоліттями" (*Правда*, 12 квітня 1990, стор. 2). Шкода, що в наслідок Другої світової війни Лондон і Вашингтон не опинилися в складі СРСР, адже, за В. Леніном, Радянська Росія, починаючи з 1917 року, боролася "за всесвітню Федеративну Радянську Республіку" (В. Ленін, *Повне зібрання творів*, том 40, стор. 45). Включення Лондону і Вашингтону до складу СРСР призвело б до того, що сьогодні Англія і США були б союзниками Литви в боротьбі за незалежність. Щодо територіальної цілісності УРСР, то, за словами М. Горбачова, це залежить від правильної постановки українцями "питання про мову", яке б відповідало "інтересам і українців, і росіян, і проживаючих там людей інших національностей" (*Правда*, 12 квітня 1990, стор. 2).

Інакше кажучи, 10 квітня 1990 року М. Горбачов виступив проти територіальної цілісності Литви і УРСР, тобто власноручно пере-креслив підписаний ним 2 квітня 1990 року Закон "Про посилення відповідальності за замах на національне рівноправ'я громадян і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР". І мав би бути покараним. Адже стаття 4 цього Закону стверджує: "Прилюдні заклики ... до насильницького порушення єдності території... союзних... республік, а також розповсюдження з цією метою матеріалів такого змісту — караються позбавленням волі терміном до трьох років або штрафом до десяти тисяч карбованців".

Ясна річ, це надто м'яке покарання за заклики анексувати етнічні литовські землі, Крим і Донбас. Але президент Російської імперії виступав од імені Президентської Ради і ЦК КПРС, тобто від імені величезної групи осіб, які, відповідно до тієї ж статті згаданого Закону, заслуговують "позбавлення волі терміном до семи років або штрафом до двадцяти тисяч карбованців" (*Правда України*, 6 квітня 1990).

Воїстину ліва рука президента не відас, що підписує права!

Але як, наприклад, ми, українці, маємо поводитися щодо статусу нашої мови в УРСР, аби М. Горбачов залишив нам Крим і Донбас? Та й що нового, порівняно з Л. Брежнєвим, вніс у мовну політику М. Горбачов? І на кого орієнтується і спирається він у своїй мовній політиці?

Вичерпну відповідь на поставлені наші запитання дасть навіть побіжна аналіза підписаного М. Горбачовим 24 квітня Закону СРСР "Про мови народів СРСР". Але спочатку мусимо вказати на той факт, що цей Закон готувався кремлівськими "друзями народів СРСР" і підписувався найбільшим "другом народів" М. Горбачовим таємно. Будучи підписаним 24 квітня, Закон до 6 травня фігурував як "проєкт", що підтверджує оприлюднена 4 травня в *Літературній Україні* "Заява" — протест українських інтелектуалів проти "проєкту" Закону. А це говорить про те, що Закон ніколи не був "проєктом". І складається враження, що його було "створено" московськими скорописцями ще до середини минулого року. Не випадково ж на Пленумі ЦК КПРС з національного питання М. Горбачов 19 вересня 1989 року заявив: "Багато товаришів, які... представляють різні нації, вважають за доцільне надати російській мові статус загальнодержавної в масштабі СРСР" (3, 34), тобто сказав те, що стало основою головної, четвертої, статті Закону СРСР "Про мови народів СРСР": "З метою забезпечення загальносоюзних завдань російська мова визнається на території СРСР офіційною мовою СРСР і використовується як засіб" не міжреспубліканського, а "міжнародного спілкування" (*Радянська Україна*, 6 травня 1990).

Оті горбачовські "багато товаришів", що виступали за надання "російській мові статусу загальнодержавної" — не хто інші, як російські шовіністи та їх російськомовні поплічники, котрі нав'язали естонцям, басарабським румунам та іншим народам СРСР республіканські "закони про мови", де російській надається статус "мови міжнаціонального спілкування", тобто узаконюється її державність. Окрім цього, узаконенню російської як мови міжнаціонального спілкування, тобто наданню їй фактичного статусу державної посприяла та частина національної інтелігенції, що в роки так званого застою запліщувала очі на витиснення неросійських мов з ужитку, оспівувала національно-російську двомовність. Наприклад, статті 4 і 6 Закону "Про мови в Українській РСР", де російській, а не українській надається статусу державної, бо саме вона проголошується "мовою міжнаціонального спілкування" в УРСР і в цілому СРСР, підготувала Всеукраїнська установча конференція Товариства української мови: 12 лютого 1989 року конференція прийняла резолюцію, четвертий пункт якої проголосив "національно-російську двомовність". Та й оте рухівське, що в Україні, крім українців, живуть не представники інших народів, мігранти, а "інші національності" (*Літературна Україна*, 16 лютого, 28 вересня 1989), а також твердження, що "Закон про державний статус української мови в жодному разі не обмежуватиме функціонування російської як засобу міжнаціонального спілкування в СРСР та вільного розвитку мов національних меншостей і груп" (*Літературна Україна*, 16 лютого 1989), послужило за наріжний камінь для прийняття Закону не про українську мову, а "Про мови УРСР". Адже, за логікою, коли в Україні є, окрім української, інші національності, то мусять бути також і мови. Івашківське "культури і мови різних національностей", "ріст національної самосвідомості народів України" тотожне висловлюванням авторів резолюції Товариства української мови і програмових документів Руху. Саме відсутність чітких позицій щодо статусу рідних мов у тій частині неросійської інтелігенції, котра користується офіційними засобами масової інформації, допомогла М. Горбачову підписати ворожий Закон "Про мови народів СРСР", що узаконює русифікацію. І, що цікаво, свою русифікаторську мету М. Горбачов ніколи не приховував і навіть не відмежовувався од неї бодая про людське око.

За Л. Брежнєва боротьба з народами набула рис відкритої державної політики, коли "вірний ленінець" і головний "архітектор розрядки" на XXIV з'їзді КПРС проголосив появу "нової історичної спільноти — радянського народу" і під гаслом "національно-російської двомовности" розпочав ліквідацію неросійських мов, бо в "новій спільноті" потрібна і "нова мова" — російська.

М. Горбачов не засудив Л. Брежнєва за створення "нової

спільноти". Навпаки, на XXVII з'їзді КПРС М. Горбачов підтвердив, що "Радянський народ виступає як якісно нова соціальна... спільність" (2, 64). Єдине, що й досі не влаштовує М. Горбачова в брежнєвській боротьбі з народами, як заявив президент 10 квітня поточного року, то це намагання прискорити, тобто "форсувати злиття націй" (*Правда*, 12 квітня 1990, стор. 2). Проте, як бачимо, це є запереченням тактики, а не мети: брежнєвська мета є горбачовською. Помилка, якої допустився Л. Брежнєв щодо процесу знищення націй, — негласне ототожнення ідеологічних настанов та інструкцій із неписаними законами, що, в очах Заходу, призвело до порушення прав людини.

М. Горбачов обрав інший шлях... Він сміливо перетворює ідеологічні настанови та інструкції щодо ліквідації народів у закони. А це надає СРСР вигляду правової держави, репресивно-каральні органи якої вже нібито не порушують права особи, а борються з порушниками закону. І КГБ з організації, що виконувала партійно-ідеологічні настанови, перетворилася в "захисника Конституції".

Законом СРСР від 3 квітня 1990 року "Про порядок рішення питань, пов'язаних з виходом союзних республік із СРСР" М. Горбачов увічнив перебування "союзних республік" у складі московської імперії.

Закон СРСР від 10 квітня 1990 року "Про основи економічних відносин Союзу РСР, союзних і автономних республік", а також стаття 6 Закону СРСР від 26 квітня 1990 року "Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації" звели політично-економічні права так званих державно-національних утворень до статусу провінцій з національно забарвленими назвами.

І саме ці три вищеназвані закони стали ґрунтом для прийняття 24 квітня й оприлюднення 6 травня 1990 року Закону СРСР "Про мови народів СРСР", який, по суті, урівнює в національних правах щодо мови народи СРСР з національними громадами США та Австралії. Інакше кажучи, цей Закон проголосив національно-культурну автономію для неросійських народів СРСР. І не лише узаконив привілейоване становище росіян щодо мови, але й статтею 6-ю звільнив їх разом з російськомовними поплічниками від обов'язку вивчати мови корінних народів так званих союзних і автономних республік. А стаття 8-ма, погрожуючи різного роду карами, зобов'язує місцеві та центральні органи влади союзних республік забезпечувати російськомовних мігрантів працею, відповідно до їх кваліфікації, не вимагаючи від них "володіння мовами народів СРСР". Читаючи цю статтю горбачовського Закону, мимохіть повторюєш слова першого секретаря ЦК Компартії Молдавії П. Лучинського: "Але як, скажіть, зробити так, аби російськомовне населення зробило крок до

тих, разом з якими живе, і почало вивчати їх мову?" (*Аргументы и факты*, ч.16, 1990, стор. 2). За нашим глибоким переконанням, для цього є лише єдиний вихід — повна державна і політична незалежність від Москви і Горбачова всіх поневолених Росією народів.

Президент Російської імперії не приховує, що він у боротьбі за ліквідацію неросійських народів продовжує справу Л. Брежнєва... Наприклад, для статті 10-ої Закону "Про мови народів СРСР" М. Горбачов дослівно списав статтю 159 з брежнєвської Конституції СРСР: "Судочинство ведеться мовою союзної, автономної республіки, автономної області, автономного округу або мовою більшості населення даної місцевості". "Мова більшості населення даної місцевості й офіційна мова СРСР," відповідно до статті 17-ої Закону "Про мови...", використовуватимуться під час "передвиборних зборів" і для ведення "документації про вибори Президента СРСР, народних депутатів СРСР".

Коли врахувати той факт, що російська стала "мовою більшості", наприклад, по війні в Одесі і в українських наддністрянських районах Молдавії, то розуміємо, що Закон "Про мови..." спрямований проти дерусифікації, тобто зберігає пляцдарми для подальшої русифікації. Узаконюють пляцдарми для русифікації неросійських народів і статті 20—22... Стаття 20 забороняє офіційне листування так званих державно-національних утворень з Москвою національними мовами, які в республіках проголошені теж "державними". Стаття 21 забороняє використання "державних" національних мов на енергетичних об'єктах "союзного значення", на залізничному, повітряному, морському, трубопровідному транспорті. А це означає, що в Україні українською можна користуватися на колгоспному транспорті, коли волів не поганяє зросійшений українець, росіянин, болгарин або єврей. Адже в їх присутності треба прикусити язика, щоб розмовляти "офіційною мовою СРСР" — російською, яка "використовується як засіб між-національного спілкування". Інакше кажучи, Закон СРСР "Про мови народів СРСР" надає народам СРСР єдине право — право на національну без'язикість. А право робити народи без'язикими М. Горбачов одержав на III з'їзді народних депутатів СРСР, які запровадили в СРСР президентство, тобто перетворили М. Горбачова в законодавця-самодержавця всієї Росії. Цим актом народні депутати СРСР собі теж пообтинали язика. Адже, як заявив М. Горбачов 7 травня на зустрічі в Кремлі з ветеранами війни, "час крикунів, крикливців минає. Ми повинні бути витримані, тверді в тому, що вирішили, і повинні спокійно і впевнено робити все, що задумали... Нам треба сьогодні продовжити роботу на шляху повної реалізації задумів Леніна про створення федерації вільних народів". А В. Ленін, як відомо, виступав за "неминуче злиття

націй" (*Повне зібрання творів*, т. 27, стор. 256) у "всесвітній Федеративній Радянській Республіці" (*Повне зібрання творів*, т. 41, стор. 156). На восьмому з'їзді РКП(б) він обіцяв своїм поплічникам "відкинути... право націй на самовизначення" після того, "коли ми (більшовики. — В. Б.) завоюємо владу та ще трішки почекаємо" (1, 52). На III з'їзді народних депутатів М. Горбачов завоював владу і 7 травня зміг заявити: "Товариші, сила — за нами... І коли говорять, що треба владу застосовувати — я так розумію, мають на увазі, щоб у нашому суспільстві діяв закон і щоб діяли ті, хто зобов'язаний його виконувати" (*Радянська Україна*, 9 травня 1990, стор. 2). Закон про без'язикість народів СРСР є, а гебістів-виконавців цього закону багато. А вони вміють "бути рішучими в проведенні тієї політики" (там само), якої дотримувався Л. Брежнев учора, а М. Горбачов сьогодні. І рішуча боротьба з цією політикою — першочергове завдання всіх народів СРСР. Іншого шляху для порятунку народам СРСР не дано.

1. "Восьмой съезд РКП(б). Протоколы," М., 1959.

2. Горбачов М., "Політична доповідь ЦК КПРС XXVIII з'їздові КПРС", К., 1986.

3. Горбачов М., "Про скликання чергового XXVIII з'їзду КПРС". "Про національну політику партії в сучасних умовах", К., 1989.

КОТЯЧИМ КРОКОМ

Із щоденникових записів Михайла Івченка

Напевно для багатьох читачів поява в 1990 році у київському видавництві "Дніпро" збірки творів *Робітні сили* одного з найпопулярніших письменників 1920-их років Михайла Івченка (1890—1939) стала приємною несподіванкою: із забуття повернуто значну частину спадщини видатного майстра прози і чи не найтоншого після Михайла Коцюбинського ювеліра художнього слова.

В Україні впродовж майже шести десятиліть ім'я М. Івченка послідовно викреслювалося з історії української культури, а якщо й згадувалося в деяких "наукових працях", то лише в негативному пляні, адже письменник проходив в інспірованому процесі СБУ, а цього було достатньо для однозначних висновків.

15 жовтня 1929 р. М. Івченка заарештували. Спочатку його тримали в Лук'янівському Бупрі у Києві, а 30 листопада того ж року перевезли до столичного Харкова, де готувався гучний політичний процес.

Після піврічного ув'язнення, протягом якого велось слідство, М. Івченко пережив велику душевну драму, від якої не міг оговтатися навіть після порівняно легкого вироку — умовного засудження. Останнє не дало змоги повернутися в літературу, хоча за два роки він знову почав писати новелі, оповідання, а згодом повісті і навіть роман. Про їх публікацію тоді не могло бути й мови, адже тавро представника "буржуазної творчості" та носія "фашистської ідеології" стало могутнім бар'єром не лише на шляху до читача, але й до здобуття шматка хліба. Щоб хоч якось прожити і прогодувати сім'ю, він змушений був працювати (і то не більше, як по півроку!) то економістом-калькулятором у Київському тресті "Свиновод", то бухгалтером у різних установах.

Та все таки без літератури М. Івченко жити не міг. Про це свідчить порівняно чимала частина архіву письменника, що дивом збереглася. Її передали в 1944 р. до відділу рукописів Інституту літератури імені Т. Шевченка АН УРСР. Здійснив цю гуманну акцію київський лікар Лебедєв, який, здається, мешкав на той час у квартирі Івченків. Долю письменницького архіву він вирішував, виконуючи прохання Людмили Коваленко-Івченко, яка, покидаючи Україну, не змогла взяти з собою те найдорожче, що лишилося після смерті її чоловіка. Частина архіву загинула, бо її перевезли до брата Філярета в село Никонівку на Чернігівщині. Можливо, це були чимось небезпечні для автора за тодішнього

режиму рукописи творів, щоденники, листи, бо налякані родичі спалили їх.

Вести щоденник у 1930-их роках та ще й після процесу СВУ було справою небезпечною, адже саме такого роду документ фігурував у судовій справі академіка Сергія Єфремова. Проте М. Івченко не міг не фіксувати на папері свої думки і переживання, щоб говорити хоча б із самим собою.

Щоденник початку 1930-их років має назву "Котячим кроком", що зумовлено, можливо, вимушеною обережністю, якої змушений був дотримуватися кожен, хто жив у суспільстві постійних репресій. Те, що ці записи робилися виключно для себе, не викликає сумніву, бо багато в ньому заховано в підтексті. Та й більшість імен не названо, лише ініціали деяких осіб.

Багато сторінок щоденника — це роздуми, навіяні впливом індійської філософії чи релігії буддизму. Записи початку 1920-их років розкривають М. Івченка як доброчесного християнина, а роздуми пізнішого часу — свідчення того, як віра в Бога після кількох років поневірянь стає для нього чи не єдиною опорою духовності.

Кілька сторінок із щоденниковими записами — це перша спроба публікації невідомої спадщини Михайла Івченка.

Сергій Гальченко

ПОНЯТТЯ «БАТЬКІВЩИНА» І «ДІЯСПОРА» В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Іван Головінський

Інтелект людини як раціонального ества спроможний не тільки віддзеркалювати реальну дійсність, але й творити трансцендентальні поняття в часі і просторі. Поняття, котрі, з точки зору одиниці, переступають границю часу і простору, — це батьківщина і діяспора. Зрозуміння цих збірних понять вимагає також засвоєння почуття свідомости трансцендентального, онтологічного "я", питомого кожній людині. Це засвоєння постає в результаті довгого, багатогранного психологічного процесу, у котрому є інтегрально пов'язані збірна підсвідомість, мова і культура середовища. У людини свідомість особовости тісно пов'язана із свідомістю зірної приналежності. У свою чергу, збірна підсвідомість історії, культури і спільних переживань створює в одиниці почуття "спільного кореня", себто почуття приналежності до нації-батьківщини.

У цій статті постараюся проаналізувати поняття "батьківщина" і "діяспора", як їх сприймає одиниця в екзистенціальному контексті часу і простору.

Екзистенціалізм як філософський напрямок виник при кінці XIX — на початку XX століття як реакція проти позитивізму і раціоналізму. В той час він також прийняв забарвлення негативної і песимістичної інтерпретації буття-існування. Екзистенціалізм має три напрямки: філософський, літературний і психологічний. У психології екзистенціалізм як теоретичний напрямок знаходимо у так званій гуманістичній психології, особливо в інтерпретації дії людини із перспективи часу і простору.

Відомий швайцарський психіатр Л. Бінсвенгер¹ писав, що людина живе рівночасно у трьох світах: у загальному всесвіті (умвелт), у суспільному середовищі (мітвелт) та у своєму власному психологічному світі (айгенвелт). Подібні думки, хоча висловлені в дещо інший спосіб, знаходимо в сучасного російського психолога Д. Леонтєва²: "Людина розглядається як елемент природи, світу, всесвіту. Внутрішній духовний світ людини — це її світосприймання в широкому розумінні. Зовнішній духовний світ, спільний для всіх людей, — це культура, створена усім людством". З екзистенціальної точки зору, внутрішнє психологічне середовище — це сума усіх переживань під інтелектуальним і емоційним аспектом. Інтелектуальна і емоційна інтерпретація дійсности залежить не

тільки від існуючої ситуації, але також від чинників особовости, як, наприклад, сила нашого "я".

"Діаспора" — це не одне суцільне поняття. В контексті часу і простору було і є багато українських діаспор. Характеристичними рисами для всіх них було повільне відчуження від батьківщини, затрата розмовної української мови і повільна асиміляція до нового середовища. Зверну увагу тільки на українську діаспору в США і Канаді, хоч ті самі психологічні течії можна зустріти і на інших континентах. Одначе слід також звернути увагу, що характеристика діаспори може бути різною в залежності від історичних причин, котрі були в основі її розвитку. Наприклад, звернім увагу на три психологічно відмінні генези. Українська діаспора в Канаді і Південній Америці перед Першою світовою війною постала в наслідок економічних недостатків на батьківщині. Емігранти їхали за океан шукати кращої долі для себе і своїх дітей, хоч правдою є, що багато з них думали повернутися на батьківщину в майбутньому. Діаспора в Сибіру і Азії, котра тепер налічує понад 5 мільйонів українців,³ постала в наслідок насильного переселення і політичного терору. В свою чергу, нова хвиля емігрантів до США і Канади після Другої світової війни — це в більшості утікачі від політичного терору, десятки тисяч яких були перемішеними особами у таборах Німеччини і Австрії.

Із даних про українців у США довідуємося, що від 1899 до 1910 року 147,325 українців прибули до цієї країни. Коли взяти до уваги природний приріст населення за минулі 80 років та приїзд великої кількості емігрантів після Другої світової війни, то тепер повинно б бути у США понад мільйон громадян українського походження. До речі, В. Кубійович⁴ в *Енциклопедії Українознавства* подає 1,250 тисяч населення США українського походження. В. Галич⁵ у своїй праці, котра появилася в 1976 р., подав 1,317 тисяч осіб, котрі є членами українських церков різних обрядів у США. Для порівняння звернімо увагу, що Р. Цибрівський⁶ на підставі перепису населення 1970 року подає тільки 250 тисяч громадян США, котрі уважали українську мову за свою рідну. Це приблизно тільки 20 відсотків громадян українського походження. Можна зробити припущення, що сьогодні стан розмовної української мови в США ще гірший.

Дані відносно занепаду розмовної української мови в Канаді знаходимо у працях І. Теслі⁷ і А. Андерсона⁸. Тесля подає, що відсоток людей українського походження в Канаді, котрі вважають українську мову як свою рідну, знизився із 64.4 в 1961 році до 58.4 в 1971, себто приблизно десять відсотків за десять років. Подібне відношення знаходимо у праці Андерсона, котрий досліджував українське населення провінції Саскачевану. Згідно з даними його праці, відсоток розмовної мови серед жителів Саска-

чевану українського походження знизився з 94 в 1941 до 72 відсотків у 1961 році.

Нову, масову хвилю українських переселенців до США і Канади після Другої світової війни можна охопити часом від травня 1945 року, коли був підписаний договір між аліянтами про виміну біженців, до кінця липня 1952 року, коли останній корабель з біженцями Д. П. прибув до США. Щодо психологічної характеристики, біженці з переселенчих таборів Німеччини і Австрії не віддзеркалювали якоїсь однієї групи. М. Мандрика⁹ поділяв їх на чотири групи: а) ті, що походили із Західної України, б) біженці із Східної України, в) ті, що втікали у 1919—1921 роках, г) колишні військовополонені. У свою чергу В. Душник¹⁰ поділяв біженців на п'ять категорій: а) бездержавні, які одержали паспорт Нансена, б) політичні або релігійні втікачі, в) нєнімці в німецькому війську, г) примусові робітники, г) колишні вояки Червоної армії, військовополонені в Німеччині.

З психологічної точки зору, воєнні біженці переживали тиск двох протилежних емоцій: бажання повернутися на батьківщину і рівночасно страх перед насильною репатріацією. Цей конфлікт часто був причиною сильної ностальгії, неспокою, депресії і в деяких випадках психо-соматичних захворювань. Страх перед репатріацією скрізь переслідував біженців. Емоційне потрясення від цього страху не можна описати, його можуть зрозуміти тільки ті, що пережили. Психологічне тло того екзистенціального страху ясно представив Улас Самчук¹¹ у творі *Плянета Ді-Пі*: "марєво родіни переслідувало невідступно, почування страху було домінуючим кліматом" (стор. 10), "один тільки натяк на репатріацію наводив на нас паніку" (стор. 81). Тут слід звернути увагу, що У. Самчук доцільно уживає російське слово *родіна* замість українського *батьківщина*, щоб підкреслити ворожий і негативний контекст насильної репатріації. У цьому ж творі описані також почуття депресії і ностальгії: "...осінь і осінь. На землі і на небі, також у душі" (стор. 81), "...як не вернемося додому, не буде нам життя на цій плянеті" (стор. 86).

Для мешканців переселенчих таборів у перші роки після закінчення війни майбутнє видавалося ясним і бездискусійним. Віддзеркаленням загального в той час думання серед молоді може послужити короткий допис у *Пластовому Шляху* (ч. 4, 1950), автором котрого був один старший пластун. Він писав: "...повернуся, щоб строїти нові пишні храми, щоб відбудувати Святу Руїну, щоб знову оглядати солом'яні стріхи білих хаток серед садків вишневих".

Від того часу минуло понад сорок років, і тодішні молоді студенти стали сьогодні сивоволосими громадянами. Протягом того часу можемо завважити поступовий процес асиміляції серед значної кількості поселенців українського походження. Тут слід під-

креслити, що асиміляція не завжди відбувається протягом одного чи двох поколінь. Є відомі одиниці, котрі асимілювалися вже в першому поколінні, є одиниці і родини, які затримали свідомість своєї національної ідентичності до четвертого і навіть п'ятого покоління. Швидкість, а точніше повільність асиміляції залежить від багатьох чинників, як, наприклад, рівень освіти, національна свідомість, родинне співвідношення, психологічна зрілість та ряд інших даних. Процес асиміляції тісно пов'язаний з затратою почуття національної ідентичності. Людина, котра не асимілюється в діаспорі, ідентифікує себе з країною своїх предків, називаючи себе українцем незалежно від країни замешкання. Коли ж асиміляція зміцнюється і психічний зв'язок з країною предків послаблюється, така людина починає думати про себе в контексті нової країни поселення, наприклад, американський українець, американець українського походження і, врешті, американець. Це явище універсальне і його можна спостерігати і серед інших груп, наприклад, американський поляк, американець польського походження і т. д. Одним із співмірних показників асиміляції є втрата розмовної мови предків у новому середовищі.

У психічно-лінгвістичному розумінні, мова є засобом єднання минулих, сучасних і майбутніх поколінь, зберігачем культурних і наукових надбань народу та віддзеркаленням його етосу. Мова — це не тільки засіб інтелектуального порозуміння, але й вислову наших почуттів. Мова передає поняття, котрі найкраще віддзеркалюють почуття і духовність народу. Втративши рідну мову, людина поволі втрачає зв'язок зі своєю національною ідентичністю. Мова пов'язує ідентичність одиниці з національністю. Тому що почуття відрізняються своєю силою і змістом та віддзеркалюють питомі емоційні характеристики народу, кожний переклад почуття з однієї мови на іншу може бути тільки приблизним, менш досконалим. Кожна мова має свій питомий суспільно-культурний підклад, який можуть відчути тільки ті, що від дитинства набули питомі нюанси рідної мови. Чужинець може навчитися української мови, але для нього буде бракувати психологічно-емоційного чару. Вживання рідної мови в діаспорі позитивно впливає на національне самозбереження. Мовою втримується духовний зв'язок з українським народом. Мовою можна передати молодому поколінню українську духовність з усіма її національними прикметами. Для підкреслення цих думок можна навести кілька емпіричних досліджень, котрі вказують, що занепад рідної розмовної мови в діаспорі є прямо пов'язаний із занепадом почуття національно-етнічної окремішності. Згадаю про дві праці — Богдана Боцюркова і мою. Б. Боцюрків у своїй праці звернув увагу на різницю між національно-етнічною самоідентифікацією тих, що народилися в Канаді, і тих, що приїхали до Канади. З тих, котрі

народилися в Канаді, 4% заявили, що вони українці, 43.2% — що вони канадські українці, а 52.8% — що вони канадці. З тих, що приїхали до Канади, 15.9% вважають себе українцями, 75% — канадськими українцями, а 9.1% — канадцями.

Мої дослідження були зосереджені на співвідношенні між обсягом розмовної української мови і національно-етнічною ідентифікацією серед студентів українців у США. Згадані дослідження були основані на запитниках, розісланих до членів студентських громад у США, а також зібрані від студентів, учасників конгресу СУСТА в Гарварді вліті 1977 року. Студенти виповняли запитники анонімно, так що їхні відповіді можна вважати правдомовними. Кожний студент мав відповісти на ряд запитань, серед котрих були два ключові: "За кого себе уважаєш: за українця, українського американця чи американця українського походження?" Друге ключове питання звучало: "Якою мовою говориш з батьками, братами і сестрами, приятелями?". Аналіза запитників виявила такі підсумки: англійську мову як розмовну подали 60% хлопців і 56% дівчат. На запитання національно-етнічного самовизначення 40% хлопців відповіли, що почувуються українцями, 50% — американськими українцями, а 10% — що вони американці українського походження. З-поміж дівчат 44% відповіли, що почувують себе українцями, 47% — українськими американками, а 9% — американками українського походження. Статистичне порівняння вживання розмовної мови з національно-етнічним самовизначенням виразно виявило, що ті, які почувують себе українцями, як хлопці, так і дівчата, частіше вживали розмовну українську мову, ніж англійську. В свою чергу ті, що вважали себе "американцями українського походження", вживали англійську розмовну мову частіше від української. Для аналізу одержаних даних застосовувано статистичну методу, так звану "кай сквер", котра підтвердила імовірність одержаних результатів на висоті 98% правдоподібності. З екзистенціальної точки зору, втрата розмовної української мови в діаспорі і пов'язана з цим асиміляція є тільки одним з наочних ознак психологічної переміни нашого "внутрішнього світу".

Минуло сорок п'ять років від закінчення Другої світової війни та понад сорок років від масового переселення з таборів переміщених осіб з Німеччини й Австрії. Виросло одне і підрастає друге покоління, яке прийшло на світ поза землями України. На початку поселення в новій країні людина сильно відчуває прив'язання до країни своїх предків. Психологічно вона переконана, що своє рідне є "там", а чуже "тут". Така людина живе країною предків, включно до бажання при сприятливих обставинах повернутися "туди", на рідні землі. Ті, що почувують себе українцями в повному розумінні цього слова, ще далі живуть психологічно пов'язаними з Україною та її проблемами. Для них Україна існує

як конкретна дійсність, як сума їхніх психологічних переживань. Із більшості таких людей складається актив нашого суспільно-громадського життя. Деякі з них працюють часто в кількох наших товариствах чи установах у той сам час. Проблеми виникають тоді, коли дехто живе більше реальністю минулого, ніж потребами і вимогами сучасного. Психологічна проблема розглядати теперішні часи через призму минулого є питомою кожній діаспорі. Як крайній приклад такого анахронізму можна б назвати намагання деяких українців до сьогодні називати себе русинами, хоч колесо історії залишило таких людей майже століття позаду. Є також багато інших, менш крайніх прикладів орієнтації на минуле, котрі стоять на перешкоді до досягнення повного політичного і релігійного порозуміння між українцями діаспори. Крім поняття простору, поняття часу є важливим в екзистенціальному психологічному контексті, на що вже звернув увагу М. Гайдеггер¹² у творі *Час та існування*.

Під оглядом часу, який минув від виходу з України, українців, що проживають в діаспорі, можна поділити на ряд груп. Однак для нашої дискусії вистачить поділити їх на дві головні групи: тих, які народилися і виростили на Україні, та тих, що прийшли на світ в діаспорі чи в переселенчих таборах під час Другої світової війни.

У тих, що виростили на Україні, світогляд, психічна й ідейна настанова були безпосередньо пов'язані з конкретними переживаннями нації. Деякі з них були співтворцями, інші учасниками визвольної боротьби. Вони в екзистенціальному розумінні онтологічно відчують українські проблеми і дійсність. Для тих людей, навіть у їхній підсвідомості, не існує проблеми двоподілу чи роздвоєння лояльності між країною їхніх юнацьких переживань, мрій і сподівань та країною їхнього поселення.

До другої групи, під оглядом психологічного пов'язання з країною предків, можна зачислити тих, котрі прийшли на світ в діаспорі або в переселенчих таборах. Процес їхньої освіти, дозрівання, виховання і акультуризації тісно пов'язаний з діаспорою. Такі окреслення як американський українець, американець українського походження чи подібні ще наголошують етнічне походження, але вже в контексті іншої національності. Екзистенціально проблема "там" своє — "тут" чуже для них вже не існує. Така людина, можливо, ще бажає затримати почуття етнічної окремішності, однак її екзистенціальне почуття перманентності пов'язане з країною нового поселення, де живе її рідна і де прийшли на світ її діти. Психологічно поняття батьківщини пов'язане з "тутешнім" існуванням, а думки про повернення "туди" вважаються нереальними. Проблема України, якщо взагалі існує, розглядається в контексті загальнолюдських вартостей. Деякі з них, котрі психоло-

гічно вважають себе тільки українського походження, вже повністю асимільовані під оглядом національної лояльності.

Під час політичних криз, наприклад, війни, може створитися психологічна криза серед мешканців діаспори. На такі конфлікти були виставлені японці, німці, італійці в США під час Другої світової війни, або євреї в Німеччині під час Першої світової війни. Різні діаспори по-різному намагалися розв'язати подібні конфлікти. Райнгарц¹³ писав, що перед Першою світовою війною євреї, які проживали в Німеччині, намагалися розв'язати конфлікт між поняттям "німецькості" і "єврейськості". Цікаву інтерпретацію згаданого екзистенціального конфлікту знаходимо у вислові Курта Блюменфельда, молодого сіоністського активіста, котрий у 1914 році писав: "Ми, націоналістичні євреї, свідомі, що той, хто залишається лояльним супроти єврейської нації, не може бути нелояльним супроти німецької батьківщини". Тут поняття батьківщина вжито у вужчому значенні як країни, де людина прийшла на світ і замешкала. Знову ж поняття нації вжито як всеобіймаюче, необмежене часом і простором, як поняття, котре об'єднує спільноту людей тієї самої культури, історичного пов'язання і етосу.

На закінчення слід підкреслити, що екзистенціальна психологія є тільки однією з теорій, котрі намагаються пояснити скомпліковане співвідношення людей в контексті буття-існування. Як теорія, вона, самозрозуміло, не є всеобіймаючою. Її негативною стороною є надмірний наголос на обмеження, котрі на дію людини накладає час і простір. Однак історія людства недвозначно доказує, що людина своїм інтелектом і волею має можливість перебороти границі часу і простору. Вона не тільки реагує на дійсність, як твердить рефлексологія Сеченова і Бехтерєва, але й може творити нову дійсність. Українська нація, спільна нам усім, де б ми не перебували тепер в діаспорі, творить нову свою дійсність. Вона бореться за своє природне право жити незалежним, суверенним життям. історія у своєму поході до вдосконалення форм людського суспільного співжиття відкинула як пережиток минулого марксистську інтерпретацію історизму, котра висловлювала думку, що людство прямує неминуче до всесвітнього державного устрою, побудованого на комунізмі. Ми є свідками, як у світі провалилася ідея діалектично-матеріалістичного комунізму, побудована на класовій боротьбі і ненависті, а перемагає ідея самовизначення націй, побудована на принципі взаємної толерантності і пошанування національних та людських прав.

З точки зору історизму, для України сьогодні найвищою екзистенціальною рацією є побудова суверенної соборної держави та збереження почуття національної ідентичності серед українців, розсіяних в діаспорі.

Щоб брати хоча б посередню участь в житті нації, діаспора мусить зберегти і передати наступним поколінням почуття трансцендентальності, понад часом і простором, української ідентичності. Досягнути цього допоможе нам ряд психологічних моментів. Тут можна зачислити в першу чергу почуття людської гідності, яка в теорії про людські мотиви, згідно з твердженням Мазлова, займає одне з центральних місць і тісно пов'язана з почуттям самопошани. Людська гідність і самопошана вимагають, щоб наша нація осягнула повний, необмежений, суверенний спосіб життя у нашій соборній, ні від кого незалежній державі.

Швейцарський психіатр Л. Бінсвангер, про якого була вже згадка, влучно зауважив, що найкращою антитезою душевної порожнечі і відчуження є активна співдія і цілеспрямованість. Діаспора сьогодні, більше ніж будь-коли в минулому, має прекрасну нагоду розвинути активну співдію з національно свідомими, державно творчими силами України.

-
1. L. Binswanger, "Being-in-the-World", "Selected Papers of Ludwig Binswanger" (New York: Basic Books, 1963).
 2. Д. А. Леонтьев, "Личность, человек в мире и мир в человеке", *Вопросы психологии*, ч. 3, 1989, стор. 11-21.
 3. В. Кубійович, "Українська діаспора в СРСР", *Сучасність*, ч. 6, 1978, стор. 60-75.
 4. В. Кубійович, *Енциклопедія українознавства*, Торонто.
 5. В. Галич, "Американські українці, перші змагання, особисті і громадські (1865-1918)", у кн. В. Ісаїв (ред.) *Українці в американському і канадському суспільствах* (Джерзі Ситі, Н. Дж. 1976).
 6. Р. Цибрівський, "Українці в ЗСА в світлі перепису 1970 р.". Там же.
 7. І. Тесля, "З демографічних дослідів української людності Канади". Там же.
 8. А. Андерсон, "Зміни в українській ідентичності в сільських околицях Саскачевану". Там же.
 9. М. Мандрыка, "Ukrainian Refugees" (Winnipeg: UCC, 1946).
 10. W. Dushnyk, "The impotence of the problem of Displaced Persons", "The Ukrainian Quarterly", 2, ч. 3, 1946, стор. 285-288.
 11. Улас Самчук, *Плянета Ді-Пі* (Вінніпег: Товариство "Волинь", 1949).
 12. М. Heidegger, "Being and Time" (New York: Harper and Row, 1962).
 13. J. Reinharz, "Fatherland or Promised Land" (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1975).

З НОВИХ ПРАЦЬ ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Тарас Шевченко. БІЛЬША КНИЖКА: ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (автограф, 1847, 328 стор.); БІЛЬША КНИЖКА (тексти, 22 стор.). Київ: "Наукова думка", 1989. Тираж 38,200.

Тарас Шевченко. "ЗАПОВІТ" МОВАМИ НАРОДІВ СВІТУ. Київ: "Наукова думка", 1989, стор. 246. Тираж 27,700.

Віталій Бас. ШЕВЧЕНКІВ КРАЙ. Фотопутівник. Київ: "Мистецтво", 1989, стор. 264. Тираж 57,000.

П. М. Федченко. ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО. Київ: "Наукова думка", 1989, стор. 302. Тираж 25,000.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК. 1965—1988. Київ: АН УРСР, Центральна наукова бібліотека ім. В. Г. Вернадського, 1989, 402 стор. Тираж 500.

Більша книжка — це рукописна збірка поезій Шевченка, в якій уміщено автографи його творів, датованих 1846—1860 рр. Це видання факсимільне і повністю відтворює саморобний альбом із синього поштового паперу, оправлений у жовтий сап'ян. Передмова Леоніда Новиченка, підготування тексту до друку — Євгена Шаблійовського (раніше він підготував три інші видання автографів Шевченка).

Перепишуючи свої поезії з *Малої книжки* до *Більшої книжки*, Шевченко одночасно редагував їх, часто міняв тексти, дбаючи про їх художню довершеність та соціально-політичну загостреність. Л. Новиченко наводить багато прикладів таких текстуальних змін. Він також підкреслює, що у поезіях, написаних у часи заслання, які ввійшли до *Більшої книжки*, Шевченко "стверджує думку про необхідність, поряд із суворими законами боротьби, — людських законів особистої великодушності, милосердя, навіть прощення кривдників, коли вони вже не чинять свого жорстокого зла".

Факсимільні видання рукописних творів Шевченка мають велике значення не тільки для науковців, а й для широких мас читачів: вони подають автентичні тексти геніяльного поета, не зфальшовані царськими чи радянськими цензорами.

*

До антології *Заповіт мовами народів світу* ввійшов автограф і друкований текст цього Шевченкового вірша. У цьому виданні можна зазриміти, що, наприклад, в автографі поет писав слово "Бог" з великої букви, а в надрукованому тексті його подано з малої. Включено також найславетнішу музичну інтерпретацію "Заповіту", що її здійснив на початку 1870-их рр. Гордій Гладкий; потім подані переклади вірша 147 мовами.

У докладній вступній статті Бориса Хоменка подано всебічну аналізу ідейного змісту і художніх особливостей цього найвидатнішого твору Шевченка та з'ясовано його світову славу. Автор наступної статті зазначає, що існує близько 500 перекладів "Заповіту" 147 мовами народів світу. На текст Шевченкового "Заповіту" композитори різних країн світу створили понад 60 музичних творів. Надзвичайний успіх "Заповіту" в усьому світі акад. О. Білецький пояснював тим, що ні один із великих сучасників і попередників Т. Шевченка не досяг "таких висот гнівного, полум'яного і безкомпромісного протесту проти ладу, заснованого на експлуатації людини людиною", як геніяльний український поет у своєму безсмертному «Заповіті».

Відзначаючи великий вплив Шевченкового "Заповіту" на видатних письменників різних країн, а також на вояків, які боролися проти німецьких окупантів, Борис Хоменко ні одним словом не згадав про надзвичайно великий вплив "Заповіту" на українську національно-визвольну революцію 1917 року, не згадав важливого свідчення про це Володимира Винниченка (в кн. *Відродження нації*) та свідчення Андрія Ніковського (у *Віта нова*).

Автор фотопутівника *Шевченків край* Віталій Бас, використавши численні кольорові фотознімки, що їх виконали п'ять фотографів, створив цікавий путівник по тих місцях Черкащини, що зв'язані з життям і творчістю Тараса Шевченка. Крім чудових фотознімків, тут подано також біографічні відомості про Шевченка та про окремі місцевості тієї частини України, де перебував або в яких побував поет.

Текст пояснень подано українською і англійською мовами. Автор докладно розповідає про окремі епізоди з життя Т. Шевченка та його творчості, пов'язуючи ці факти з місцями, де він народився, жив, подорожував, був похований, де зустрічався зі своїми приятелями, писав свої твори або про місця, які він увіковічнив у своїх поетичних і малярських творах. Автор подає не тільки історичні відомості про міста й села Черкащини, де жив або тимчасово перебував Шевченко, але й розповідає про сучасний стан цих місцевостей та про сучасне життя в них, про культурні й економічні досягнення тощо. (Але автор замовчує ті жахливі події, які відбувалися в селах і містах Шевченкового краю в страшні 1929,

1933 та 1937 роки. Натомість тут у надто рожевих фарбах розповідається про "щасливе радісне життя" селян Вільшани та інших сіл за роки радянської влади, про "велич соціалістичних перетворень у Шевченковім краї". Тут же й похвальна характеристика Хмельницького за його "возз'єднання" "братніх народів". Але ніде не згадано, як ставився Шевченко до Хмельницького).

Фотопутівник *Шевченків край* обмежується тільки територією сучасної Черкащини. Варто було б його поширити на всю Україну й розповісти про інші місця, пов'язані з життям і творчістю Шевченка: Київ, Чернігів, Ніжин, Качанівка, Ромен, Прилуки, Переяслав, Миргород, Лубни тощо.

★

Книжка Павла Федченка подає батий фактичний матеріал про життя Шевченка та про його літературну й мистецьку творчість. Порівнюючи її з працями попередніх біографів Шевченка, бачимо більше правди і менше тенденційности. Автор не приховує ворожого ставлення В. Белінського до поеми Шевченка "Гайдамаки", але й не згадує багатьох фактів ворожого ставлення російського критика до української історії, літератури, мови і до творів Шевченка. Федченко замовчує й ганебний лист Белінського до Анненкова, в якому цей "прогресивний критик" лає Шевченка непристойними словами й солідаризується з царським присудом Шевченкові.

Позитивною рисою праці Федченка є його увага до питання про взаємини Шевченка з українськими діячами — Кулішем, Костомаровим та ін. Але, розповідаючи про взаємини Шевченка з російськими революційними демократами Чернишевським, Добролюбовим та іншими, Федченко повторює деякі твердження, що починаються словами "не міг не знати", "міг здійснити". На думку Федченка, Шевченко і Чернишевський були "духовними побратимами". Та Ярослав Дзира у своїй ґрунтовній викривальній статті "Геній і коментатори його творчости" (*Літературна Україна*, чч. 14, 15, 1990) доводить, що Чернишевський розглядав українську літературу як галузь "великорусской", як "єдину вітчизняну". Федченко не показує різниці між Шевченком і Чернишевським у їх поглядах на українську мову і можливості її функціонування як мови науки і школи.

Підкреслюючи у творах Шевченка мотиви соціального визволення, Федченко дуже мало сказав про мотиви національного визволення та про ролю Шевченка в національно-визвольній боротьбі українського народу, про ставлення його до Переяславської угоди Хмельницького з Москвою, про ставлення поета до Мазепи тощо. Для Федченка Шевченко ще далі перш за все "одно-

думець і соратник вождів—революційної демократії”, а не національний пророк України.

У книжці трапляються ще деякі недоговорення, замовчування. Наприклад, подаючи “Присвяту Івана Франка Тарасові Шевченкові”, Федченко не помістив повного тексту, а лише уривки. Один із цих уривків у Федченка звучить так: “Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя”. А ось як ця цитата звучить у 17 томі творів Івана Франка (Київ, 1955) та в I томі книжки *Світова велич Шевченка* (Київ, 1964): “Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі у ржу, ані його любови до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм”.

Федченко також описує такий епізод:

Якось у них (у Шевченка і Рєпніної) виник спільний намір написати лібретто опери, яку мав би покласти на музику П. Селецький. Знайдена була й цікава, сповнена драматизму тема з життя Мазепи (чи не за “Полтавою” Пушкіна?). Проте намір не був здійснений: Шевченко і Рєпніна хотіли писати оперу українською мовою, а П. Селецький їм заперечив, погоджуючись лише “писати оперу серйозну і мовою загальнодоступною, а не якусь там «Наталку Полтавку».

Але справа була не тільки в мові, але й в ідейному змісті. Про це Павло Зайцев у монографії *Життя Тараса Шевченка* (Нью-Йорк, 1955) пише так:

Коли “всі обстоювали особу Мазепи й хотіли представити його оборонцем свободи в боротьбі з деспотизмом Петра”, Селецький у вчинках Мазепи “не знаходив... нічого героїчного і домагався, щоб його представили таким, яким він справді був”, а коли з уст майбутнього композитора вирвалося слово “зрадник”, ... всі через це мало з ним не посварилися.

Ще один приклад цензурного скорочення тексту з доповіді шефа жандармів графа О. Орлова. Федченко подає цю цитату в такому вигляді: “... Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны”.*

Але Федченко чомусь пропустив такий цікавий текст: “С любыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии

* *Переклад*: “Серед своїх друзів Шевченко здобув славу знаменитого малоросійського письменника, а тому його вірші подвійно шкідливі й небезпечні”.

укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетьманщины, о счастье возвратит те времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства”*

Замість цих слів у книжці Федченка стоять соромливі крапки...

Не цілком відповідає дійсності й таке твердження Федченка: "Спеціальною ухвалою уряду Радянської України від 26 лютого 1921 року день народження Шевченка був оголошений народним святом". Насправді декрет, що його підписав тодішній голова Ради Народних Комісарів Х. Раковський 27 лютого 1920 року, не тільки оголошував день 11 березня "всенародним святом", але й оголошував цей день днем "вільним назавжди від праці". На жаль, чинність цього документу тривала тільки один рік. А на другий рік (1921 р.) уже не був "вільним від праці". Хоча день 11 березня з наказу радянської влади був робочим днем, 11 березня 1921 року хоч і був проголошений "всеукраїнським святом", але святкування Шевченківських роковин відбувалося після праці увечорі. День 11 березня з 1921 року був завжди робочим днем. А 1921 року навіть неділя 13 березня була робочим днем, бо цей день був проголошений "недільником пам'яті Шевченка".

У книжці Федченка ще раз бачимо інтерпретацію Шевченка, властиву часам сталінщини і брежнєвщини. За висловом Федченка, Шевченко "серед всеросійських штурманів одностудець і соратник вождів революційної демократії", "справжній інтернаціоналіст", "волелюбне слово поета-революціонера взяла на озброєння партія більшовиків у боротьбі за сім'ю вольну нову".

Та у Федченка хоч немає безконечного повторення про "благотворний вплив" російських письменників на Шевченка, показано взаємини поета з українськими письменниками без називання їх "буржуазними націоналістами". Ця праця Павла Федченка взагалі значно краща, ніж книжка Є. Кирилюка про Шевченка.

*

У передмові "Від укладачів" до *Бібліографічного покажчика, Т. Г. Шевченко. 1965—1988* зазначено, що він є хронологічним продовженням попередніх видань Академії наук: *Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839—1959*, т. 1, Київ, 1963 і т. 2: *Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури. 1960—1964* (Київ, 1963).

Порівняння цих попередніх покажчиків із виданим 1989 року

* *Переклад*: "З будь-якими віршами в Малоросії могли посіятись, і вкінці закорінитись, думки про уявну благодать часів гетьманщини, про щастя завернути ті часи, і можливість для України існувати у виді окремої держави".

віддзеркалює жахливий занепад української культури в сучасній Україні. Коли тираж двотомного покажчика 1963 р. був 1,500 прим., тираж покажчика 1968 р. уже був 1,000 примірників. Та ці два томи видання надруковано ще на дуже доброму папері з дуже доброю твердою оправою. Натомість *Бібліографічний покажчик* з 1989 року видано тиражем 500 прим. і надруковано його на звичайній друкарській машинці, потім розмножено. Папір надзвичайно поганий. Друк блідий, книжка без оправи. Така надзвичайно важлива й цінна наукова праця — плід копіткої роботи українських вчених — загине навіть уже за 5 років, коли цей папір почне розпадатися.

У книзі зібрано видання творів Шевченка і літератури про життя й творчість поета за 1965—1988 рр., видані тільки в СРСР мовами народів СРСР та іноземними мовами. Покажчик складається з двох основних розділів: "Видання творів Т. Г. Шевченка" та "Життя і творчість Т. Г. Шевченка". Матеріяли в обох розділах розміщені у хронологічному порядку, за роками видань, а в межах року — за абеткою. Опис праць, надрукованих іноземними мовами, вміщено в кінці відповідного року. Назви публікацій мовами народів СРСР подано у перекладі українською мовою, а назви періодичних видань передано українською транскрипцією. Рецензії на окремі видання подаються після основного запису.

У передмові "Від укладачів" зазначено, що цей бібліографічний покажчик призначається для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів, працівників бібліотек та видавництва, для всіх, хто цікавиться творчістю Т. Г. Шевченка. А тираж — лише 500 примірників!

У кінці книжки подано цінний предметно-тематичний покажчик і алфавітний покажчик імен та матеріалів, описаних за назвою. Книжка — цінна, але її зовнішній вигляд гірший від вигляду еміграційних циклопольних видань, що друкувалися в 1940-их роках.

Петро Одарченко

ВИННИЧЕНКО У КІРОВОГРАДІ

Нарешті краєни Володимира Винниченка дістали можливість шанувати пам'ять цього великого мислителя й митця. У Кіровоградському державному педагогічному інституті імені О. Пушкіна 9—10 жовтня минулого року відбулись перші Винниченківські читання. Відкриваючи їх, завідувач катедрою української літератури Григорій Клочек порівняв спадщину Винниченка з Атлантидою, краєчок якої нині нам показався. Справді, після тривалих десятиліть заборон і необ'єктивних оцінок настає час, коли можемо читати твори письменника, думати над ними. Видано кілька книжок, серед яких і *Відродження нації*. На найближчі роки плянується багатотомник. Ім'я його все частіше з'являється на театральних афішах. Починається й нове життя винниченкознавства (виступи у пресі П. Федченка, М. Жулинського, І. Дзеверіна, С. Гречанюка та ін.). Доповідачі зосередили увагу на вивченні поезики В. Винниченка. Спостереженнями над виразністю психологічних контрастів у ранній прозі письменника поділилась доцент Тернопільського педагогічного інституту Ольга Куца, а над природою сміху в *Соняшній машині* — студент-дипломант Львівського університету ім. І. Франка Тарас Казнарський. Психологію героїв та особливості конфлікту драм Винниченка аналізували професор Київського університету ім. Тараса Шевченка Людмила Дем'янівська та її аспірантка Оксана Башкир'ова. Викладач Кіровоградського педінституту Леонід Куценко розповів про Єлисаветград (давня назва Кіровограду) кінця минулого століття як культурний центр, у якому формувалась особистість В. Винниченка, а професор Київського університету Петро Кононенко — про погляди В. Винниченка на політичний та культурно-естетичний розвиток України. Лариса Мороз з Інституту літератури в Києві говорила про трагічне пророцтво у ранніх драмах Винниченка, де діють молоді інтелектуально-революціонери (йдеться про події революції 1905 р.), які задумали перевернути світ, але не зорієнтовані до пуття ні щодо мети перетворень, ані щодо засобів досягнення її. Учасників перших Винниченкових читань вітали представники української діаспори — Наталя Вандерлоос з Австралії та активіст Товариства української мови ім. Т. Шевченка "Просвіта" у Ленінграді Ол. Кононенко.

110-річчя письменника у Кіровограді відзначено ще й встановленням меморіальних таблиць на колишньому приміщенні чоловічої гімназії, де протягом дев'яти років він навчався, та на одному з будинків проспекту, що простягся над Інгулом і віднині носитиме ім'я Володимира Винниченка.

Лариса Мороз

Вельмишановні читачі *Сучасности*!

Минулого року журнал *Сучасність* завершив 30 років своєї діяльності. Коли додати ще його попередників, себто, двотижневик *Сучасна Україна* і публікацію *Українська літературна газета*, які ми пускали в світ у 1950-их рр., то це — 40 років видавничої праці.

Від першого числа *Сучасности* ми визначили характер журналу як місячник літератури, мистецтва й суспільного життя. При тому, ми поклали наголос на проблемах культури, бо ми були і є переконані, що саме на національно-культурному терені точилася і точиться найзапекліша боротьба за збереження національної субстанції українського народу. Так було впродовж сорока років за умов сталінського і брежнєвського терору, так є і сьогодні, коли на сцену подій в Україні вийшли нові сили, перед якими відкриваються можливості посилити, а може й завершити боротьбу нашого народу за національно-культурне і державне відродження.

Ми раді і гордимся тим, що впродовж довгого часу користуємося приязню і підтримкою ширших кіл нашої суспільности в діаспорі, а також в Україні. *Сучасність* здобула собі ім'я активного співучасника в процесі росту нашого народу. Це нас дуже заохочує посилити працю, але рівночасно із цим виринають перед нами нові вимоги у видавничому і тематичному плянах — потреба поширити автуру, розбудувати зміст, внести зміни, пристосувати журнал до нових умов і потреб читачів в Україні та діаспорі. А це, в свою чергу, збільшує кошти видавництва, зокрема, коли мати на увазі постійне зменшування вартости гроша, що створює для нас великі фінансові труднощі.

Тому, коли ми ділимося з Вами думками про проблеми, які стоять перед нами, ми дуже просимо Вас як наших приятелів: надсилайте нам Ваші пропозиції і завваги для покращання журналу, приєднуйте нам нових передплатників з кола Ваших знайомих, а також, у міру Ваших можливостей, — жертвуйте датки на видавничий фонд *Сучасности*, яка за довгі роки праці належить не тільки групі її редакторів і видавців але, на ділі стала загальнонаціональним надбанням ширших кіл української громадськости. Тому тільки спільним зусиллям громади можна зберегти і розбудувати цю установу.

Для Вашої вигоди залучуємо на звороті листок з питаннями, на які просимо відповісти. (Залучена також конверта з нашою адресою).

Надіючися на Вашу допомогу, залишаємося з правдивою пошаною і бажаємо доброго здоров'я та успіхів Вам і Вашим рідним в Україні та діаспорі.

березень 1991

Редакція *Сучасности* і Видавництво "Пролог"

Про авторів

Раїса Лиша — поетка, живе в Дніпропетровську.

Євген Сверстюк — літературознавець і культурний діяч. Живе у Києві.

Ярослав Розумний — літературознавець, професор і голова славістичного факультету Манітобського університету (Вінніпег, Канада).

Віктор Неборак — аспірант, працює в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР в Києві.

Павло Мовчан — поет, депутат Верховної Ради в Києві, голова Товариства української мови.

Галина Скляренко — кандидат мистецтвознавства, співпрацівник відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Рильського, Академії Наук УРСР. Живе у Києві.

Юрій Шевельов — мовознавець і літературознавець. Професор-емерит Колумбійського університету, колишній головний редактор *Сучасности*.

Василь Конашевич-Сагайдачний — мистець. Закінчив Краківську академію мистецтв, студював у Мюнхені та Парижі, викладав графіку у Львівському інституті прикладного мистецтва (1942-1944). В'язень радянських концтаборів. Від 1973 р. на Заході. Живе в Монреалі.

Іван Дзюба — літературний критик, письменник. Живе у Києві.

Олександр Сидоренко — журналіст, працівник газети *Вечірній Київ*.

Василь Барладяну — поет, живе в Одесі.

Іван Головінський — професор психології Ратгерського університету.

Щоб дані про авторів були якнайкомплектніші, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1991 РІК:

	<i>одно число:</i>	<i>річно:</i>
<i>Німеччина:</i>	9 DM	90 DM
<i>Великобританія:</i>	4 фунти	40 фунтів
<i>Канада:</i>	6 кан. доларів	60 кан. доларів
<u>всі інші країни:</u>	6 ам. доларів	60 ам. доларів

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра- лія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakh- novich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Арген- тіна:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Велико- британія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	<i>Швай- царія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і виготовляти чеки на:

Sučasnist

Адреса адміністрації:

SUČASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0545
Fax: (201) 622-1933

ПРОЛОГ-ВІДЕО

Пропонуємо найкращу збірку відео-записів з України найновішого документального матеріалу та фільмів для розваги.

*** ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ**

100 хвилин Ціна: 35 ам. доларів

Світової слави фільм Саркіса Параджанова; за М. Коцюбинським.

*** ЗАПОРІЗЬКА СІЧ**

60 хвилин Ціна: 20 ам. доларів

Події в Запоріжжі в серпні 1990 з нагоди 500-річчя заснування.

*** КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ**

30 хвилин Ціна: 12,95 ам. доларів

Анімаційний відео-фільм для дітей віком 3-10 років.

*** РІЗДВО В УКРАЇНІ**

120 хвилин Ціна: 25 ам. доларів

Коляди, вертеп, спів дитячого хору.

*** КНЯЗЬ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ**

100 хвилин Ціна: 35 ам. доларів

Епічний фільм про князя Данила Одеської кіностудії (1988).

*** ГОЛОДІВКА СТУДЕНТІВ У КИЄВІ, ЖОВТЕНЬ 1990**

120 хвилин Ціна: 25 ам. доларів

Запис історичного страйку, розмови з учасниками голодівки.

*** ХРОНІКА УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ**

120 хвилин Ціна: 30 ам. доларів

Відродження і легалізація катакомбної Церкви в Україні.

*** ПАТРІАРХ МСТИСЛАВ I НА УКРАЇНІ**

120 хвилин Ціна: 30 ам. доларів

Подорож і свято інтронізації в Соборі Святої Софії.

Чеки чи поштові перекази просимо виставляти в американських доларах на: Prolog Video. Мешканців штату Нью-Джерзі, Нью-Йорк і Коннектікут зобов'язує податок.

Приймаємо замовлення зі США і Канади на conto карток Visa, MasterCard, та доставляємо фірмами Federal Express чи UPS.

ЗАМОВЛЕННЯ БЕЗКОШТОВНИМ ТЕЛЕФОНОМ ІЗ США І КАНАДИ:

1-800-458-0288

Prolog Video
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102-3892